

ZOMBORY MÁTÉ

Antifasiszta olvasatok

Magyar történeti dokumentáció az Eichmann-ügyben

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.1.2>

Az Eichmann-per hatástörténetének sajátosságai, legfőképpen hidegháborús és emlékezeti megközelítése miatt a szocialista országok szerepéről legalább három, evidenciaként kezelt előfeltevés él a tudományos és közbeszédben. Az első szerint az Eichmann-per korszakhatár, amely derült égből villámcsapásként, felkészületlenül érte a világközvéleményt,¹ különösen pedig a zsidósághoz, illetve a cionizmushoz ellentmondásosan viszonyuló szocialista országokat.² A második előfeltevés, hogy a keleti blokk szereplőinek az Eichmann-per kapcsán kialakított álláspontját az állampárt zsidósághoz fűződő viszonyából³ kell megérteni. Ezért jellemzően azt vizsgálják, hogy miképpen

¹ A kilencvenes évek nyugatcentrikus emlékezetkutatásában a per a háború utáni hallgatás időszakát követő „tanú korát” nyitotta volna meg (Annette WIEVIORKA: *L'Ère du témoin* [A tanú kora]. Plon, Paris, 1998). 2021-ben, az Eichmann-per izraeli jubileumi konferenciájának nyitóelőadásán Norbert Frei tételesen cáfolta, hogy a jeruzsálemi tárgyalás a német kontextusban akár igazságszolgáltatási, akár politikai értelemben választóvonalnak lenne tekinthető. Norbert FREI: Reconsidering the Eichmann Trial. A Perspective from Germany. *The Eichmann Trial Revisited after 60 Years: International Aspects*. Online Conference, Tuesday, 20 April 2021.

² András KOVÁCS: „This is not a Jewish question; this is a question of fascism and anti-fascism” – The Eichmann-case and the Hungarian Socialist Workers’ Party. Előadás a *The Holocaust and the Cold War. Culture and Justice* című nemzetközi konferencián. Fritz Bauer Institut, Frankfurt am Main, Imre Kertész Kolleg Jena, May 27. 2021.

³ Magyarországról lásd KOVÁCS András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 2003/3. 3–39.

igyekeztek elhallgat(tat)ni a holokausztot a nyilvánosságban.⁴ Itt azonban felmerül a kérdés, hogy mi magyarázza a per előtt és alatt burjánzó, a vádlott tetteiről szóló diskurzust.⁵ A harmadik előfeltevés az antitotalitarizmus, amely szerint a perrel kapcsolatban aktív szocialista országok, így Magyarország is, a szovjet irányvonalat követték, az egyes országokon belül pedig a legfelsőbb pártutasításokat hajtották végre. A kutatások jellemzően megeleghszenek a legfelsőbb pártszervek vizsgálatával, feltételezve, hogy az Eichmann-ügyben folytatott stratégia elvei ott születtek meg, amit szolgálva követték a hierarchia alsóbb szintjein.

Ez a tanulmány az Adolf Eichmann magyarországi tetteiről végzett történeti dokumentáció elemzésén keresztül e három hallgatólagoz evidencia megalapozatlansága mellett érvel. Ha ugyanis megvizsgáljuk, hogy mely intézményekben kik és ténylegesen mit tettek a perrel összefüggésben, kiderül, hogy az adatgyűjtés Eichmannról és bűntársairól egy már kialakult intézményes környezetben, kipróbált szereplőkkel és bejáratott gyakorlatokkal vette kezdetét nem több mint három héttel az elfogásról tett bejelentés után; hogy a politikai irányvonal nem az áldozatok zsidó mivoltának elhallgatását, hanem a zsidóüldözések antifasiszta keretezését és hidegháborús kihasználását célozta; és végül, hogy a szereplők cselekvését a felső pártutasítás hiánya határozta meg mind a nemzetközi, mind a hazai kontextusban. A szóban forgó cselekvőket nehéz lenne a párt-

⁴ Kata BOHUS: Not a Jewish Question? The Holocaust in Hungary in the Press and Propaganda of the Kádár Regime during the Trial of Adolf Eichmann. *Hungarian Historical Review*, 2015/3. 737–772.; KOVÁCS András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. Corvina Kiadó, Budapest, 2019. A Kádár-rendszert jellemző „elhallgatás politikájáról” lásd GYÖRI SZABÓ Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009.

⁵ A magyar esetről lásd Kata BOHUS: The Eichmann Trial in the Hungarian Public: Holocaust Memory in Socialist Press and Propaganda. Előadás a *The Holocaust and the Cold War. Culture and Justice* című nemzetközi konferencián. Fritz Bauer Institut, Frankfurt am Main, Imre Kertész Kolleg Jena, May 27. 2021. Lásd még Kata BOHUS–Peter HALLAMA–Stephan STACH: *Growing out of Antifascism's Shadow. Holocaust Memory in Socialist Eastern Europe*. Central European University Press, Budapest–New York, 2022 (megjelenés alatt).

vezetéssel azonosítani vagy egyszerűen hithű követőnek titulálni. Ha nem az antifasiszta-ellenes nézőpontból tekintjük őket,⁶ láthatóvá válnak a különbségek közöttük, ahogy a kommunista pártvezetés deklaratív hidegháborús „antifasiszmusa” is csupán az egyik, jóllehet uralkodó szólamként jelenik meg. Állításaimat levéltári kutatással, legfőképpen a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL), az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) és a Német Külügyminisztérium Levéltárában (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts) fellelhető iratok vizsgálatával támasztom alá.⁷

A keresett személy

Az izraeli titkosszolgálat azért tudta Eichmannt elrabolni Argentínából, mert Fritz Bauer hesseni tartományi főügyész, immár másodszor, újabb kulcsot adott a kezébe, egy fényképet, amely alapján az álnéven élő volt SS-tiszt azonosítható volt.⁸ Bauer nem személyes indítékokból foglalkozott Eichmann bűncselekményeivel, hanem hivatalból, az általa vezetett frankfurti ügyészségen ugyanis 1956 óta nyomozás folyt tizenhárom német állampolgár, köztük Eichmann és magyarországi helyettese, Hermann Krumey ellen. Kettejük ellen az elfogató-

⁶ KÉKESI Zoltán–ZOMBORY Máté: Antifasiszta emlékezet újragondolva. Magyar történeti kiállítások Óswięcimben és Párizsban 1965-ben. *Korall*, 2021/85. 138–168.

⁷ Ezeken kívül támaszkodom még a következő levéltárak irataira: Egykori NDK Állambiztonsági Szerveinek Iratait Kezelő Szövetségi Megbizott Hivatala (Der Bundesbeauftragte für die Unterlagendes Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, BStU), a londoni Wiener Holocaust Library, Hesseni Fő Állami Levéltár (Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden HHStAW), Jad Vasem Levéltár, Zentrale Stelle archívuma Ludwigsburgban. A kutatáshoz nyújtott segítségéért köszönettel tartozom Kékési Zoltánnak, Werner Renznek, Jasmin Söhnernek és Johann Ziliennek. Továbbá hálás vagyok a Vanessa Voisin vezette, a Francia Nemzeti Kutatási Hivatal (ANR) finanszírozta WW2CRIMESONTRIAL1943-1991 projekt támogatásáért.

⁸ Bettina STANGNETH–Willi WINKLER: The Man Who Exposed Eichmann. *Süddeutsche Zeitung*, 2021. augusztus 20.

parancsokat november 24-én adták ki.⁹ Frankfurtba Bonnól került az ügy, nem sokkal azután, hogy a bécsi Landesgericht illetékesség híján átadta a német állampolgárokkal kapcsolatos nyomozati anyagot.¹⁰ Bécsben először 1946-ban indult bírósági eljárás Eichmann és társai ellen, ez a dokumentáció jutott el tíz évvel később a Bauer vezette nyugatnémet ügyészségre.¹¹ A bécsi bíróságon Eichmann egy 1954–1955-ös eljárásban is érintett volt, amelyet az 1945. májusi kremsi tömeggyilkosság miatt indítottak.¹² Ezenkívül ekkor eljárás folyt ellene Linzben is.¹³ Magyarországon 1947 óta volt érvényben elfogatóparancs Adolf Eichmann német állampolgár és két bűntársa ellen, „akik alaposan gyanúsíthatók azzal, hogy 1944. márc. 19-én Magyarországnak a német fasizmus által történt megszállása napján Himmler SS főnök utasítására a magyarországi zsidóság likvidálására jöttek Budapestre”.¹⁴

Eichmann nemcsak ismert, hanem keresett személy volt az ötvenes években, és korántsem csak Izrael vagy az ügynevezett nácivadászok listáján szerepelt előkelő helyen. A hatóságok széles körben tudtak róla, és bár a hidegháborús prioritások miatt a hivatalos nyomozati eljárások elakadtak (nem véletlen, hogy Bauer nem a hazai, nyugatnémet hatóságoknak adta át Eichmann hollétére vonatkozó információit), 1960-ra számottevő nyomozati anyag állt rendelkezésre. Ezenkívül ekkorra több olyan forrásközlemény megjelent, amely a hatmillió zsidó áldo-

⁹ HHStAW, 461, 33532, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 2, Bl. 168–169.

¹⁰ Werner RENZ: Die Krumej-Hunsche-Prozesse. 1962, 1964/1965, 1968/1969. In: Katharina RAUSCHENBERGER–Werner RENZ (Hrsg.): *Henry Ormond – Anwalt der Opfer: Plädoyers in NS-Prozessen*. Campus Verlag, Frankfurt am Main, 2015. 137–149.

¹¹ HHStAW, 461, 33531, Krumej, Hermann u.a.: Hauptakten Band 1, Bl. 1–162.

¹² Landesgericht für Strafsachen Wien (Vg 9 Vr 748/55) gegen Hermann Krumej und andere (Adolf Eichmann) wegen der Ermordung ungarischer Juden bei Krems im Mai 1945. Yad Vashem Archives M.38.

¹³ Lásd uo.

¹⁴ A Budapesti Népbíróság 1947. ápr. 22-i elfogatóparancsa Eichmann, Wisliczeny és Krumej német állampolgárok ellen (Nb.X.1328/1947), Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-E-1-z 0093/I-II/1967.

zatról szóló állítás megalapozottságát és ezzel Eichmann kitüntetett felelősségét támasztotta alá.¹⁵ A nemzetközi visszhangot keltő izraeli „Kasztner-per” napirenden tartotta a háború alatti náci-cionista tárgyalások kérdését, amelyekben Eichmannnak kulcsszerepe volt. Csakúgy, mint a magyar cionista Joel Brandnak, akinek 1956-ban jelent meg a visszaemlékezése.¹⁶ Ez az ötvenes évek közepi fordulat készítette megszólalásra magát Eichmann is, aki távolról sem a politikától eltávolodott „civil” elszigetelt életét élte Argentínában.¹⁷

A „refasizálódás” leleplezése

Az Eichmann-ügy egy már kialakult nemzetközi hidegháborús küzdőtérben helyeződött el, amely a háborús bűnperek úgynevezett második hullámához kapcsolódik. A hidegháborús státuszversengésben, amelynek legfontosabb terei a háborús bűnperek voltak, a náci múlt kitüntetett politikai jelentőségre tett szert.¹⁸ Párhuzamosan azzal, hogy az NSZK integrálódott a nyugati katonai szövetségi rendszerbe, a náci múlttal való elszámolás lekerült a napirendről. A nyugati szövetségesek, elsősorban az USA számára a háborús bűnösök üldözése és megbüntetése helyett a Szovjetunió ellen felhasználható tudás vált fontossá. Az NSZK-ban pedig az ötvenes évek elejétől kiteljesedett Konrad Adenauer kancellár integrációs és amnesztiapolitikája, ami a nácitlanításban érintettek társadalomba való visszavezetését célozta.¹⁹ Bár 1958-ban megalakult a náci bűnöket vizsgáló

¹⁵ Ezek közé tartozik Gerald Reitlinger 1953-as *The Final Solution* című könyvének német kiadása (1956), illetve Léon Poliakov és Josef Wulf *Das Dritte Reich und die Juden* (1955) és *Das Dritte Reich und seine Diener* (1956) című munkája.

¹⁶ Alexander WEISSBERG: *Die Geschichte von Joel Brand*. Kiepenheuer und Witsch, Köln–Berlin, 1956.

¹⁷ Erről lásd Bettina STANGNETH: *Eichmann Before Jerusalem. The Unexamined Life of a Mass Murderer*. Knopf Doubleday Publishing Group, New York, Toronto, 2014.

¹⁸ ZOMBORY Máté: Hidegháborús státuszversengés. A Magyar Népköztársaság és a háborús bűnperek második hulláma. *Múltunk*, 2019/2. 14–54.

¹⁹ Norbert FREI: *Adenauer's Germany and the Nazi Past: The Politics of Amnesty and Integration*. Columbia University Press, New York, 2002.

ló szövetségi nyomozóhivatal Ludwigsburgban, amely eljárások százait indította meg, ezek elenyésző töredéke jutott el a tárgyalásig.²⁰

A nyugatnémet fejleményeket az NDK kommunista pártja „refaszizálódásként” láttatta, és támadta. E harc stratégiai eszköze a náci Német Birodalom és a Német Szövetségi Köztársaság közötti ideológiai folytonosság nyilvános leleplezése volt. Az NSZK-t az antifasizmus nevében támadó kommunista kampányok levezénylésére alakult meg 1954-ben a Német Egység Bizottsága (Ausschuss für Deutsche Einheit, ADE), melynek vezetője Albert Norden volt, 1955-től a Német Szocialista Egységpárt (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED) központi bizottságának, 1958-tól a Politikai Bizottságának tagja. Az első nagyszabású kampány 1957–1958-ban a nyugatnémet igazságszolgáltatásban hivatalt viselő egykori nácikat és bűncselekményeiket leplezte le.²¹ A nyugatnémet „náci vérbírák” terhelt múltját történeti dokumentumok és tanúvallomások bizonyították, amelyeket jellemzően nemzetközi sajtókonferenciákon hoztak nyilvánosságra. Az „antifasiszta” kampányok célközönsége a világ közvéleménye, de leginkább a nyugatnémet társadalom volt. A náci atrocitások között, valószínűleg a morálisan megbotránkoztató potenciáljuk miatt, a zsidóellenes fellépések központi szereppel bírtak.

A kampányokban felhasznált levéltári anyagokat, tanúvallomásokat az állambiztonsági szolgálat (Ministerium für Staatsicherheit, MfS vagy Stasi) gyűjtötte össze, illetve állította elő. Az adatokat jellemzően lista vagy brosúra formájában terjesztették, de nemritkán filmfelvételeket is bemutattak, sőt leleplező dokumentumfilmek is készültek. Az összehangolt propaganda-

²⁰ Andreas EICHMÜLLER: Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen Durch Westdeutsche Justizbehörden Seit 1945. Eine Zahlenbilanz. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2008/4. 626.

²¹ Annette WEINKE: Die Verfolgung von NS-Tätern im geteilten Deutschland. *Vergangenheitsbewältigungen 1949–1969 oder: Eine deutsch-deutsche Beziehungsgeschichte im Kalten Krieg*. Brill–Schöningh, Paderborn–München, 2002. 76–82. A kampányokról általában lásd Michael LEMKE: *Kampagnen Gegen Bonn: Die Systemkrise der DDR und die West-Propaganda der SED 1960–1963*. *Vierteljahrshefte Für Zeitgeschichte*, 1993/2. 153–174.

akciókban általában valós dokumentumokat közöltek szelektív és szenzációhajhász módon. 1959-ben Theodor Oberländer szövetségi betelepítésügyi miniszter ellen indult akció, amelynek betetőzéseként a keletnémet Legfelső Bíróság in absentia életfogytiglani szabadságvesztésre ítélte az 1941-es lvovi mészárlásban való állítólagos részvételéért.²² A tárgyalást követő nyugatnémet tiltakozások miatt 1960. május elején, tehát az Eichmann-ügy kipattanása előtt, Oberländer lemondott hivataláról. A kampányt a német kommunisták jelentős sikerként könyvelték el. Ennek folyományaként indította el a Stasi a „Nácikamarilla akciót”, amely „Bonn-politikusok” náci bűneinek leleplezését célozta (mint Hans Globke vagy Ernst Lemmer).²³ Az Eichmann-ügy ebbe a már kialakult és működő intézményes szerkezetbe ágyazódott, ahol a náci múltnak tulajdonított ideológiai jelentőségből fakadóan a történeti dokumentáció kiemelt szereppel bírt. A fő célkitűzés az Eichmann és Globke közötti kollaboráció leleplezése lett, azaz utóbbi kriminalizálása előbbi jeruzsálemi perén keresztül.²⁴

A Hitler–Adenauer-folytonosságot bizonyítani hivatott levéltári iratokat sok esetben azokból a szocialista „baráti” országokból kellett beszerezni, amelyeket a Harmadik Birodalom a háború alatt megszállt. A Stasi első ízben 1956-ban adott át egy listát a lengyel hatóságoknak, hogy az azon szereplőkről gyűjtsenek terhelő adatokat a lengyel levéltárakban (ezen szerepelt egyébként Oberländer is).²⁵ Elkövetői névlisták „visszafelé” is áramlottak, ez esetben a volt megszállt országok szervei kértek a keletnémet kollégáktól történeti dokumentumokat a helyi elkövetőkről, vagy a személyek azonosítását. 1959-ben a magyar szervek is adtak egy listát olyan, az NSZK-ban hivatalban lévő személyekről, akik

²² A zsidó lakosság elleni pogromokat ukrán nacionalisták, német különleges osztagok (Einsatzgruppen) és helyi lakosok követték el 1941 nyarán, a Szovjetunió német megszállásakor. Az 1959–1960-as ügyről lásd Philipp-Christian WACHS: *Der Fall Theodor Oberländer (1905–1998). Ein Lehrstück deutscher Geschichte*. Campus-Verlag, Frankfurt am Main, 2000. 191–308.

²³ Annette WEINKE: Der Kampf um die Akten. Zur Kooperation zwischen MfS und osteuropäischen Sicherheitsorganen bei der Vorbereitung antifaschistischer Kampagnen. *Deutschland-Archiv*, 1999. 570 skk.

²⁴ Erről lásd ZOMBORY Máté: *Hidegháborús státuszversengés*. I. m.

²⁵ Annette WEINKE: *Der Kampf um die Akten*. I. m.

1938 és 1944 között a budapesti követségen dolgoztak.²⁶ A SED-kampányokat sajtónyilvánosság biztosításával is segítették. A Magyar Külügyminisztérium (KÜM) például megkapta az ADE Vérbírák-brosúráit, illetve tájékoztatták a kampány sajtóeseményeiről.²⁷ Azonban a magyarországi történeti dokumentációs infrastruktúra nem keletnémet készítésre alakult ki az ötvenes évek második felében. Berlin helyett a nyugat-németországi Frankfurt volt az orientációs pont.

Geréb Sándor, Lévai Jenő, Esztergályos Ferenc

A második világháborúval kapcsolatos történeti dokumentáció legfőbb szerve Magyarországon is a Belügyminisztérium (BM) volt. A BM II/5. belső elhárítás osztályán Geréb Sándor nyomozó főhadnagy, 1958-tól osztályvezető-helyettes vezetése alatt működött egy dokumentációs csoport, melynek kettős feladata volt. Egyrészt minden rendelkezésre álló archív anyag megvizsgálása a náci elkövetők és kollaboránsok azonosítása érdekében, illetve az anyag operatív felhasználása. Másrészt a rendelkezésre álló archív anyagok feldolgozása politikai felhasználás céljából.²⁸ A Geréb-csoport megalakulásának körülményei nem ismertek.²⁹ Annyi bizonyos, hogy az Eichmann és társai ellen 1956 végén Frankfurtban indított eljárás részeként 1958 szeptemberében és októberében több, Hermann Krumey-t terhelő tanúvallomást is

²⁶ Siehe Zibelius (Presseabteilung, MfAA) Helmernek (MfAA II. Eur. Abt.), 1960. jún. 8., Betr. Naziverbrechen in Ungarn, MfAA A16299.

²⁷ Lásd az Albert Norden 1958. október 21-én tartott sajtótájékoztatójával kapcsolatos anyagokat, köztük a 600 Nazi-Juristen im Dienste Adenauers című broszúrát MNL OL XIX-J-1-j-NDK-30/c-006381/1958 28. d.

²⁸ Kurzbericht über Besprechung [Genosse Folk] [am 3.8.1960] mit Kapitän Geréb, 4.8.1960, BStU, MfS AP Nr. 6545/76 Bd. 1, Bl. 134–137.

²⁹ Krauhulcsán Zsolt Gerébről írt portréjában annyi szerepel, hogy 1957-től volt hivatásos szolgálatban, a „nacionalista erők” elleni elhárítás megszervezésével bízták meg, amihez létrehozott egy operatív csoportot. 1959-ben rendőr századossá léptették elő, és új megbízatása szerint a „fasiszta elemekről” kellett információkat gyűjtenie. Lásd KRAUHULCSÁN Zsolt: *Pártállambiztonság. Arcképek Kádár titkosszolgálatából*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2020. 192–193.

felvettek. Ezek a jegyzőkönyvek is bekerültek abba a 4+1 kötetes dokumentációba, amelyet a BM 1960. július közepéig állított össze Eichmannról és bűntársairól.³⁰

A történeti dokumentáció másik „kulcsintézménye” Lévai Jenő újságíró volt. Valóságos intézménnyé a magyar pártállami rendszer számára nemcsak a magyarországi vészkorszakról szerzett történeti ismeretei és tudása tették, hanem a levéltári iratokhoz és tanúkhöz való hozzáférése, illetve nemzetközi beágyazottsága is. A háborút követően Lévai a KÜM Béke-előkészítő Osztályának dolgozott,³¹ a minisztérium adta ki 1948-ban *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry* című munkáját,³² amely három évtizedig az egyetlen nemzetközileg hozzáférhető monografikus feldolgoása volt a magyarországi zsidóüldözéseknek. E könyvnek, illetve az állami finanszírozású külföldi tanulmányútjainak köszönhetően a negyvenes évek végére Lévai jelentős külföldi kapcsolatokra tett szert olyan személyekkel és intézményekkel, akik és amelyek a zsidó tragédia történeti és igazságszolgáltatási kérdéseivel foglalkoztak. Mindennek egyik következményként jelentős történeti iratanyaggal és szakirodalommal rendelkezett, amihez kitüntetett, esetenként kizárólagos hozzáférése volt, mivel azokat a lakásán tárolta.

A sztálinista hatalomátvétel és a belső tisztogatások Lévaít is érintették, bár nem végérvényesen. Egyelőre nem tudjuk, hogy milyen körülmények között kezdte újra a történeti dokumentációs munkát az ötvenes évek közepén. Annyi bizonyos, hogy 1957 végén és 1958 elején Svájcban és Franciaországban kutatott, 1957 decemberében pedig hiteles tanúvallomást tett Hermann Krumey ellen a hesseni tartományi főügyészség számára az Eichmann és társai ügyében egy évvel korábban indított eljá-

³⁰ Tartalomjegyzék Adolf Eichmann és társai bűncselekményeit dokumentáló anyagokhoz ÁBTL A-643/1.

³¹ ZOMBORY Máté. A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem (1932–1948). *Múltunk*, 2018/2. 197–236. Lévairól lásd még DEESI János: *Lévai Jenő és a zsidósors*. Citoyen, Budapest, 2017.

³² Lásd 72388/7.1948. *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry*, MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945-64, 144. doboz.

rásban.³³ Lehet, hogy ez az ügy adta meg számára a lehetőséget a munka újrakezdésére, bár a frankfurti hatóság svájci tartózkodása alatt vette vele a kapcsolatot.³⁴ Feltehetően svájci útja során került kapcsolatba a bázeli *Jüdische Rundschau Maccabi* hetilappal, amely ott-tartózkodása alatt két cikkét is lehozta. Eichmannról Lévai már 1960. június közepén közölt cikket a lapban, és itt jelent meg szeptemberben Globkét támadó írása is, amelyre az ilyen gesztusoktól amúgy tartózkodó nyugatnémet államtitkár maga reagált egy olvasói levélben.³⁵

Lévai az Oberländer-kampányban is érintett volt. Erre utal legalábbis, hogy a Krumej tetteiről szóló írásait követően az *Új Élet*ben 1959 decemberétől cikksorozatot kezdett a nyugatnémet miniszterről. Állításait nemcsak a keletnémet sajtó vette át, mint a *Berliner Zeitung* és a berlini rádió, hanem azok bekerültek az ADE Oberländerről szóló brosúrájába is.³⁶ Ugyanakkor a sorozat második darabját maga küldte el Ludwigsburgba a Központi Nyomozó Hivatalba.³⁷ Az *Új Élet*ben 1960. június közepén megjelent, Eichmannról szóló írásáig egymást érik a nyugatnémet személyiségek – Bräutigam, Krummholz, Taubert, Globke – náci múltját leleplező cikkei.

A kommunista leleplező kampányok megnövelték a történeti iratok és tudás iránti keresletet, amely révén Lévai kutatási lehetőséghez és sajtónyilvánossághoz jutott. Levéltári iratok hiányában a BM-mel való kapcsolatára csak következtetni tudunk.

³³ HHStAW Abt. 461 No. 33538., 1320-35.

³⁴ HHStAW Abt. 461 No. 33538., 1320-1335., 1279-80. Vö. LÉVAI Jenő: Ötszáz-ezer magyar zsidó életét kéri számon Frankfurtban SS Obersturmbannführer Hermann Krumejn. *Új Élet*, 1958. szeptember 1., 4.

³⁵ Jenő LÉVAI: Hätte man 600 000 ungarische Juden vor den Nazi-Gaskammern retten können? *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1957/49. 1.; Judenprobleme: Ehrung der Märtyrer und Verantwortung für ihr Schicksal (Zwei Reiseberichte von Jenő Lévai). *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1957/51. 1.; Jenő LÉVAI: Als der Massenmörder Eichmann in Budapest residierte... *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1960/25. 1.; Jenő LÉVAI: Globke und Eichmann. *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1960/36. 3.; Dr. Hans GLOBKE: Brief an die Redaktion. *Jüdische Rundschau Maccabi*, 1960/40. 2.

³⁶ *Die Wahrheit über Oberländer*. ADE, 1960. 137.

³⁷ A központi nyomozóhivatal akkori igazgatója, Erwin Schüle engedélyt kért a baden-württembergi igazságügyminisztériumtól, hogy kapcsolatba léphessen a cikk írójával. Lásd Zentrale Stelle, Generalakten 9-12 („Ungarn”).

Egy 1959-es állambiztonsági ügynökjelentésen az szerepel, hogy „Lévai Jenő volt újságíró személyével operatív célból foglalkozunk, és hálózati úton tanulmányozás alatt tartjuk”. Ekkor tehát napirenden volt a beszerzése, ami arra utal, hogy ezt megelőzően legalábbis nem volt hálózati kapcsolat. Egy 1963-as jelentés szerzője viszont bizonyíthatóan ő, hiszen aláírta a gépelt iratot.³⁸ Ami tehát biztosan állítható, hogy Lévai kapcsolatban állt a BM-mel, és legalább alkalmanként jelentést is tett.

Az Eichmann-ügyben végzett magyar történeti dokumentáció harmadik kulcsintézménye a KÜM volt. A szocialista országok közötti kapcsolatokban fontos szerepet vitt, hiszen részben rajta keresztül áramlottak a kommunista-antifasiszta kampányokkal kapcsolatos nevek, listák, levéltári iratok, illetve a sajtókampányok nemzetközi aspektusait a külügyi-diplomáciai csatornákon (is) bonyolították. Ugyanakkor a KÜM Sajtóosztályán dokumentációs munka is folyt, és a hivatal publikált is történeti dokumentáción alapuló anyagokat úgy önálló kiadványként, mint cikk(sorozat) formájában. A külügy persze tisztában volt azzal, hogy érdemi nemzetközi hatás akkor érhető el, ha a publikációt a nyugati közvélemény nem tudja egyszerűen kommunista propagandának bélyegezve figyelmen kívül hagyni. Ezért a KÜM független publikáció látszatát keltve az amúgy nem létező Pannonia Presst nevezte meg idegen nyelvű kiadványai kiadójaként. A leplező anyagokat pedig igyekezett olyan sajtóorgánumban

³⁸ Feljegyzés a budapesti izraeli követségen 1963. április 22-én tett látogatásomról, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) O-12233. Lévai feljegyzésére tollal a „Lantos” fedőnevet írták. Az iratot fogadó Szabó János r. örgy. (BM II/2-e alosztály) számára „Lantos” társadalmi kapcsolat egy 1961. május 24-én adott jelentésében arról számolt be, hogy az izraeli követségen közölték vele, hogy hivatalosan kértek a KÜM-től felvilágosítást és másolatot „Eichmann-könyvem két okmányára vonatkozóan”. „Lantos” ugyanitt azt is elmondja, hogy korábban bejelentést tett a KÜM-nek, hogy Kurt Becher Magyarországgal is üzletel, „pl. paprika exportunk jelentékeny részét általa bonyolítottuk le” (ÁBTL O-11730). Izrael május 3-i szóbeli jegyzékben két dokumentumot kért Lévai *Eichmann in Hungary* című könyvéből (MNL OL XIX-J-1-k, Izrael 1945-1964, 4736/61/M. [13. d.]). Lévai 1961. február 8-án tudatta Esztergályossal, hogy Kurt Becher kiterjedt termény (gabona, paprika stb.) üzleteket bonyolít évek óta a Magyar Népköztársasággal (lásd MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-sz.n. „Eichmann-per” [13. d.]).

megjelentetni, amelyek nem köthetők a kommunistákhoz (ezt nevezte a minisztériumi zsargon „cikkelhelyezésnek”).

Az 1960-ban Tel-Avivban kiadott, Fábíán Bélát lejárató, *Egy mai Káin igazi arca (Fábíán Béla igazi arca)* című brosúra tanúvallomásokkal bizonyította például, hogy az emigráns politikus, a Magyar Nemzeti Bizottmány Végrehajtó Bizottságának tagja, a Volt Magyar Politikai Foglyok Szövetségének elnöke az auschwitz-i koncentrációs táborban kegyetlen kápó volt. A magyar külügy egyik értékes sajtókapcsolata a már említett *Jüdische Rundschau Maccabi* című zsidó hetilaphoz fűződött, amely 1960 őszén változtatás nélkül közölte a bécsi *Ungarischer Presse-Dienst* egy számának mellékleteként megjelentetett, Fábíán Béláról szóló könyvismertetés szövegét. Fodor Zoltán, a KÜM I. o. tanácsosa, a II. területi osztály vezetője „figyelemre méltónak” nevezte a svájci követség sajtókapcsolatát, és annak elmélyítését javasolta az Eichmann-ügyben való kihasználása érdekében.³⁹

A KÜM szerepét jól példázza Pintér István és Szabó László *A hóhérok nyilatkoznak* című riportsorozata, amelyben az 1944-es német megszállás Nyugat-Berlinben és az NSZK-ban szabadon élő kulcsszereplőivel készítettek interjút. A *Népszabadságban* 1961 augusztusától cikksorozatként lehozott anyagot a KÜM még ugyanabban az évben kiadta angolul (magyarul csak 1962-ben jelent meg).⁴⁰ Az újságírók ADE-hoz intézett kérését, melyben tizenhárom nyugatnémet állampolgár címére, foglalkozására és jelenlegi tevékenységére kértek adatokat, Fodor Zoltán kísérőlevelével a KÜM továbbította a címzettnek 1961 májusában. Nem sokkal azt követően, hogy a válasz megérkezett, a külügy további anyagokat kért, mivel a Pintér–Szabó-könyv szerkesztése megkezdődött. Erre augusztus elején az ADE megküldte a magyar nagykövetségnek Edmund Veesenmayer (1944-ben teljhatalmú

³⁹ Kuti Jenő berni követ a KÜM-nek (1960. december 5.) MNL OL XIX-J-1-k-Svájci-126. tétel/1960–1964, 006768/2, 13. doboz: Jelentések, sajtószemlék, külföldi lapkivágatok, Fábíán Béláról szóló cikk, 1960.

⁴⁰ István PINTÉR–László SZABÓ (eds.): *Criminals at Large*. Pannonia Press, Budapest, 1961; PINTÉR István–SZABÓ László: *A hóhérok nyilatkoznak*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962.

német követ) nürnbergi vallomásának fotokópiáit, amelyeket a magyar olvasók a *Népszabadságban* tanulmányozhattak.⁴¹

A KÜM tehát a szokásos módon, a már bejártatott ügymenetben jelentette meg Lévai Jenő Eichmann-kötetét is 1961 tavaszán német, angol és francia nyelven, a Pannonia Kiadó „gondozásában”.⁴²

Összefoglalva tehát a magyar szervek gyors és hatékony reakcióját az Eichmann-ügyben nemcsak az tette lehetővé, hogy a volt SS-tiszt ismert és keresett gyanúsított volt, hanem az is, hogy már korábban kialakult egy infrastruktúra, amely működésbe léphetett az ismert szereplőkkel és a bejártatott gyakorlatokkal. A történeti dokumentáció kulcsintézményei a BM, a KÜM és Lévai Jenő voltak. A KÜM-ben Fodor helyettese, a II. területi osztályra 1961-ben kerülő Esztergályos Ferenc főosztályvezető-helyettes a legfontosabb szereplő, akit akár az Eichmann-ügyben folytatott magyar külpolitikai stratégia kulcsfigurájának is nevezhetnénk. Ő fektette le e stratégia alapelveit, fogta össze a két szálon futó dokumentációs munkát, és tartotta a kapcsolatot a BM-mel, illetve Lévai Jenővel. Ezenkívül kezdeményezőként lépett fel a kommunista regionális szintéren, illetve rendszeres kapcsolatban állt a „baráti országokkal”, elsősorban az NDK külügyminisztériumával.

A fejtörést a magyar vezetés számára nem az Eichmann zsidóellenes bűncselekményeihez való hozzáállás okozta, hanem az, hogy a perre Izraelben került sor. Az volt a kérdés, hogy hogyan lehet befolyásolni a náci zsidóüldözés keretezését egy olyan bűnügyi eljárásban, amelyet egy földrajzilag távoli és idegen, ráadásul ideológiailag ellenséges országban rendeznek meg. Erre nem volt precedens, a korábbi perek hazai pályán zajlottak. Bár egyértelmű volt, hogy a jeruzsálemi eljárás befolyásolásának egyik

⁴¹ Lásd MNL OL XIX-J-1-j-NDK-30/c-004215/1961 (28. d.) és XIX-J-1-j-NDK-30/c-004215/1961-1 (28. d.), a Veessenmayer-jegyzőkönyveket pedig MNL OL XIX-J-1-j-NDK-30/c-006437/1961 (28. d.).

⁴² Jenő LÉVAI: *Eichmann in Ungarn. Dokumente*. Pannonia Verlag, Budapest, 1961; Jenő LÉVAI: *Eichmann in Hungary: Documents*. Pannonia Press, Budapest, 1961; Jenő LÉVAI: *Eichmann en Hongrie. Documents*. Éditions Pannonia, Budapest, 1961.

legfőbb eszköze a történeti dokumentáció, az már egyáltalán nem, hogy azt hogyan kell érvényesíteni.

Megindul az anyaggyűjtés

Az Eichmann-ügyben folytatott magyar külpolitika alapelveit a KÜM-ben dolgozták ki Esztergályos felügyelete alatt. A magyar álláspontot egyrészt a vádlott megbüntetésében való érdekeltség határozta meg, másrészt pedig az a törekvés, hogy a bűnügy aktuális, jelenkori aspektusai élvezzenek politikai prioritást a múlt történései helyett. Más szóval nem egyszerűen Eichmann megbüntetése volt fontos, hanem szabadlábbon élő bűntársainak kriminalizálása is. Ebből következően pedig az a hidegháborús ideológiai potenciál, amely a korábbi kampányokból már ismert módon lehetővé teszi az NSZK nemzetközi helyzetének gyöngítését.⁴³

Esztergályos abból indult ki, hogy Eichmann elfogása politikai lehetőséget nyújt Izrael számára az NSZK-val szemben a már megindult gazdasági és politikai együttműködés további kiaknázására. Ennek pedig az lehet a következménye, hogy elsikkad az ügyben rejlő ideológiai potenciál. Kézzelel írt jegyzeteiben az osztályvezető-helyettes a következőképpen fogalmaz „Az alap s egyben cél” cím alatt:

Maga az Eichmann-ügy nagyon alkalmas arra, hogy megfelelően előkészített és koordinált módon egységes fellépésre kerüljön sor cseh, lengyel, NDK bevonásával, melynek célja az NSZK n.[emzet]k.[özi] pozíciójának gyengítés[ér]e, s a nácizmus bűneinek leleplezésével a militarista s revansista erők újjáélesztésére irányuló akciók elleni mozgósítás[ra].

Félő, hogy az ügynek éppen ez a lényeges oldala az izraeli hatóságok pol.[itikai] meggondolásai miatt elsikkadhat[nak]. – Zsarolási lehetőség (kifelé), belpolitikai konszolidáció a Ben Gurion kormánynak (befelé).

⁴³ Az Eichmann-üggyel kapcsolatban javasolt lépések, Kiss Lajos III. titkár feljegyzés-tervezete Esztergályos javításaival, MNL OL XIX-J-1-k Vegyes iratok 1945–1964 152. d.

Feladatunk tehát az említett cél elérése érdekében [hogy az] ügy elsőbbségére, ill.[etve] egyoldalú kihozatalára irányuló esetleges kísérleteket a rendelkezésünkre álló lehetőségek igénybevételével a minimumra csökkentjük.⁴⁴

A cél tehát az összehangolt fellépés, illetve mozgósítás annak érdekében, nehogy az ügy a vádlott múltbeli és zsidóellenes tevékenységére korlátozódjon. Nota bene Esztergályos nem a Szovjetunióval akart konzultálni, hanem a vádlott büntetteiben történetileg érintett országokkal, amelyekről bizonyító anyag volt remélhető. Jól látható az is, hogy a félelem nem abból fakadt, hogy kezelni kellett valahogy a második világháborús zsidóellenes atrocitások tényét, hanem abból, hogy miképpen lehet megakadályozni, hogy a vád erre „szűküljön le”.⁴⁵

Az izraeli eljárás hatókörét Magyarországról csak közvetetten lehetett befolyásolni, hiszen nyilvánvaló volt, hogy nemzetközi bíróság nem fog felállni az ügyben, és Izrael nem fog belemenni abba, hogy idegen országokkal együttesen képviselje a vádat. Ráadásul erősen kérdéses volt, hogy a magyar hatóságok engedélyt kapnak-e az Izraellel való együttműködésre. Maradt tehát a nemzetközi nyilvánosságon keresztüli nyomásgyakorlás. Ebből következően viszont a magyar álláspontot az Eichmann-ügy minél szélesebb nemzetközi nyilvánosságában való érdekelttség határozta meg. Esztergályos a cél elérése érdekében az eszközök két csoportját különböztette meg: a széles körű anyag- és adatgyűjtő munkát, illetve a külpolitikai (diplomáciai) lépéseket.

Ami az első pillért illeti, az 1960. június 6-i külügyminisztériumi feljegyzés az Eichmann és társai magyarországi tevékenységéről folytatandó anyaggyűjtés négy forrását jelöli meg: dokumentáció kérése a BM-től, Lévai Jenő újságíró bekapcsolása, „aki ezen a téren komoly ismeretekkel rendelkezik”, kapcsolatfelvétel az Állami Egyházügyi Hivatallal (ÁEH), végül az NDK budapesti nagykövetségének megkeresése, „hogy a felmerülő személyek

⁴⁴ d. n. Eichmann-ügy Uo.

⁴⁵ A per hatókörének meghatározásáért folytatott hidegháborús küzdelmekről lásd ZOMBORY Máté: Hidegháborús státuszversengés. I. m.

jelenlegi tartózkodási helyéről információink legyenek”.⁴⁶ Ezek közül végül csak az ÁEH nem kapott szerepet a későbbiek során. A második pillér sorrendben egymásra épített külpolitikai lépésekből állt (például diplomáciai jegyzékek átadása), amelyek megzavarhatják „a már említett kulisszák mögötti zsarolási kísérleteket, és megnehezítik azt a törekvést, hogy az ügyből tisztán izraeli ügyet csinálva tisztára mossák Adenauerékat”.⁴⁷

Június 9-én Esztergályos behívatta Lévait a minisztériumba, majd Puja Frigyes külügyminiszter-helyettes jóváhagyásával két nappal később megállapodott vele két kötet összeállításáról, elsőként Eichmannról, felerészben a magyarországi tevékenységére fókuszálva, másodikként pedig a bűntársairól, elsősorban Hans Globkéről.⁴⁸ Lévai azonnal munkához is látott. Még mielőtt június 16-án leszerződött volna a Corvina Kiadóval, a KÜM-től egy berlini kutatóúthoz kérte Esztergályos és a minisztérium támogatását.⁴⁹ Hogy végül elutazott-e, nem tudjuk, mindenesetre a minisztérium jóvoltából a kiadó a 25 ív + 2 ív képanyag terjedelmű dokumentumkiadványért szerzői honoráriumot ígért, a maximális előleget pedig soron kívül (24 órán belül) ki is fizette számára.⁵⁰ Berényi György kiadói főszerkesztő augusztus 19-én küldte meg Esztergályosnak „Lévai Jenő dokumentációs kötetének összeállított anyagát”.⁵¹

Esztergályos mindeközben gondoskodott a kötet anyagának majdani ellenőrzéséről is. Felkérte Bojta Bélát, a Népbírószágok Országos Tanácsa egykori elnökét, hogy lektorálja majd az el-

⁴⁶ Az Eichmann-üggyel kapcsolatban javasolt lépések, 1960. jún. 6., MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-004579-1/1960 (8. d.).

⁴⁷ Feladataink. d. n. Esztergályos kézzel irt jegyzetei kis alakú papíron. MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945–1964, 152. doboz.

⁴⁸ Az Eichmann-ügy kapcsán folytatott megbeszélések. Feljegyzés, 1960. június 11. MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-004579-2/1960 (8. d.).

⁴⁹ Lévai levele Esztergályos Ferencnek (1960. június 15.) MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945–1964, 152. doboz.

⁵⁰ Dr. Veres Gáborné főszerkesztő levele a KÜM-nek (1960. június 16.) 006834/1960 Eichmann, dokumentumkötet, MNL OL XIX-J-1-j Vegyes 1945–1964 339. doboz.

⁵¹ Lévai könyvének történetéről részletesen lásd Máté ZOMBORY: Historical Documentation in the Cold War. The History of Jenő Lévai's Book *Eichmann in Hungary* (1961). *Revue d'Histoire de la Shoah*, 2021/2. 231–255.

készült nyersanyagot a tárgyi tévedések elkerülése érdekében, illetve engedélyt kért feletteseitől, hogy „egyelőre provizórikus módon” a berlini nagykövetség révén előre felkérhesse az NDK külügyminisztériumát, hogy a későbbiekben segítsenek a dokumentáció során felmerülő személyek azonosításában.⁵² Erre június 13-án sort is kerített.⁵³ Ezenkívül arról is intézkedett, hogy a KÜM sajtóosztálya folyamatosan, heti bontásban gyűjtse az Eichmann-üggyel kapcsolatos lapvéleményeket, ami „[t]aktikánk kialakításához elengedhetetlenül szükséges”. Rendkívül fontos feladatként jegyezte fel, hogy „a BM a maga vonalán biztosítsa az azonosítási munka zavartalanságát”.⁵⁴

Június közepén valószínűleg a BM-ben is elkezdődött az anyaggyűjtés. Lévai legalábbis 15-én arról tájékoztatta Esztergályost, hogy a BM csak Eichmann magyarországi tettei iránt érdeklődik.⁵⁵ A Geréb-csoport június 22-ig már bizonyíthatóan megkezdte a munkát, ekkor ugyanis tanúkihallgatási jegyzőkönyvet vettek fel dr. Lulay Leó állami gondozottal, egykori csendőrszázadossal. Július 7-ig összesen tizenhét tanúvallomást vettek fel „kompromittált személyekkel”, többnyire volt csendőrtisztekkel és rendőrnnyomozókkal, de a volt miniszterelnök Lakatos Géza textilfestő bedolgozóval és Vasdényei István mezőgazdasági magtárossal, a kistarcsai internálótábor volt parancsnokával is.⁵⁶ Ezenkívül június 24. és július 4. között tíz tanúvallomást rögzítettek egykori áldozatokkal: volt kistarcsai, auschwitzi foglyokkal, de olyanokkal is, akik az Eichmann-

⁵² Feljegyzés az Eichmann-ügy kapcsán folytatott megbeszélésekről. (1960. június 11.) / MNL OL XIX-J-1-j NSZK 1950-1964, 250. tétel, 8. d.

⁵³ Aktenvermerk über eine Unterredung mit dem Leiter der Abteilung für die DDR, die CSR und die VRP im Aussenministerium der UVR, Genossen Esztergajos und dem Genossen Wölk, MfAA A16299.

⁵⁴ Feladataink. d. n. Esztergályos kézzel írt jegyzetei kis alakú papíron. MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945-64, 152. doboz.

⁵⁵ Lévai jól informáltként mutatja be magát a BM-mel kapcsolatban, amikor Esztergályos segítségét kéri egy nevesített tanúvallomási jegyzőkönyv megszerzésében, amely tudomása szerint Ács Ferenc ezredes (II/11 osztály, operatív nyilvántartás) birtokában van. Lévai levele Esztergályos Ferencnek (1960. június 15.) MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945-1964, 152. doboz.

⁵⁶ Eichmann-dokumentáció III. kötet: Kompromittált személyek tanúvallomásai, ÁBTL A-643/5.

különítmény, a Gestapo, illetve a Biztonsági Szolgálat (SD) svábhelyi főhadiszállásain történeteikről számoltak be.⁵⁷

Az Eichmannról és társairól készített dokumentáció a négy számozott köteten kívül tartalmaz egy szám nélküli, *Egyes személyek feljegyzései, visszaemlékezései* című könyvet.⁵⁸ Az önálló kötetbe rendezett tárgymutató úgy fogalmaz, hogy Eichmann és a Német Biztonsági Rendőrség tevékenységét „volt eredeti dokumentumok, velük együtt ténykedett, azóta kivégzettek vallomásai, kompromittált, kárt-szenvedett ma is élő személyek vallomásai, valamint egyes személyek visszaemlékezése, könyv-szemelvények bizonyítják”.⁵⁹ A dokumentáció során tehát különbséget tettek egyfelől a korabeli és a jelenkorban előállított dokumentumok, másrészt pedig elkövetői és áldozati források között. Ennek megfelelően az *I. Eredeti dokumentumok* című kötetbe olyan iratok kerültek, mint Ferenczy László csendőr alezredes deportálásokról adott jelentései, valamint népbírósi jegyzőkönyvek fotómásolatai. A II. kötet pedig olyan személyek tanúvallomásait tartalmazza, akiket népbírósi ítélet folytán a háborút követő években kivégzettek.

Fasizmus és antifasizmus kérdése

Június közepén Esztergályos Lévai „munkába állításán”, a dokumentációs osztály felállításán és a Bojtával való egyeztetésen kívül a pártelőterjesztés elkészítése érdekében is eljárta.⁶⁰ Mire elképzelései és javaslatokai a Péter János (KÜM) és Hollai Imre (MSZMP KB Külügyi Osztály) előterjesztéseként eljutottak a legfelső döntéshozó szervhez, addigra az Eichmann-üggyel kap-

⁵⁷ Eichmann-dokumentáció IV. kötet: Kárt-szenvedett személyek vallomásai, ÁBTL A-643.

⁵⁸ Ebbe a zsidó tanács tagjainak közvetlenül a háborút követően készült nyilvános fogalmazványai kerültek (Stern Samu, Pető Ernő, Munkácsi Ernő), ÁBTL A-643/2.

⁵⁹ Tartalomjegyzék Adolf Eichmann és társai bűncselekményeit dokumentáló anyagokhoz, ÁBTL A-643/1.

⁶⁰ Amit végeztünk. d. n. c. n. Esztergályos kézzel írt jegyzete. MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945–1964, 152. doboz.

csolatos dokumentációs stratégia kereteit nemcsak hogy kialakította, hanem felvette a kapcsolatot az érintett kül- és belföldi szervekkel, sőt, ahogy a PB-előterjesztés konstatálta is, az anyaggyűjtés is megindult.⁶¹

A Politikai Bizottság június 28-án tárgyalta meg az Eichmann-üggyel kapcsolatos kérdéseket.⁶² Esztergályos elképzelésein a PB érdemben csak annyit változtatott, hogy kiszélesítette a követendő politikai irányelvet. Míg Esztergályos koncepciójában a koordinált fellépés a bizonyítékok előállításának részeként merült fel, és ezért a volt megszállt „baráti országokra” vonatkozott, addig a PB-határozat a „fasiszta kísérletekkel szemben antifasiszta front erősítését” irányozta elő. Az antifasiszta front kialakításának irányelve Kádár János pártfőtitkártól származik, aki kijelentette: „Nem jó ezekből a nyomorult, fasiszta ügyekből kizárólag zsidókérdést csinálni. [...] Ez nem zsidókérdés, ez a fasiszmus és az antifasiszmus kérdése.” Az ügy „zsidókérdéssé” szűkülése ellen Kádár elsősorban annak hangsúlyozását tartotta fontosnak, hogy „Eichmann nem csak zsidókat gyilkolt meg, mások is voltak ott”. A politikai irányelv Szirmai István javaslatára azzal is kiegészült, hogy az NSZK-beli „neofasiszmus” mellett Izrael „cionista jellegű politikája” is célkeresztbe került. A PB-határozat ennek megfelelően leszögezte, hogy „Eichmann és bűntársai bűnösségének megbélyegzésénél, a zsidók elleni gonosztettek mellett, fel kell tárni a fasiszmusnak egyéb gonosztetteit is a különböző jellegű haladó mozgalmak és személyek ellen”. A KÜM-öt (utólagosan) felhatalmazta a terhelő anyagok összegyűjtésére és publikálásra alkalmas feldolgozására, illetve (szintén utólagosan) jóváhagyta, hogy egyeztető megbeszéléseket kezdjen Csehszlovákiával és Lengyelországgal.

Míg a politikai irányelvet részben módosította (szélesítette) és az adatgyűjtésre vonatkozó stratégiát helybenhagyta, a PB alapvetően változtatott Esztergályos külpolitikai lépésekre vonatkozó

⁶¹ Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságához (1960. június 24.) PB-jegyzőkönyvek, MNL OL M-KS 288. f. 5/189. ó. e.

⁶² A Politikai Bizottság 1960. június 28-i ülésének jegyzőkönyve és határozata. MNL OL M-KS 288. f. 5/189. ó. e.

elképzelésén. Elvetette az egymásra épülő lépések koncepcióját, és egyedül azt hagyta jóvá, hogy Izraelt felszólítsák arra, hogy nyilvános tárgyalás legyen, hogy a magyar legfőbb ügyész megfigyelőként részt vehessen a tárgyaláson, és hogy a jeruzsálemi per után Eichmannt adják ki Magyarországnak.

Konzultációs kérdések

A PB jóváhagyását követően a KÜM nem egyszerűen egyeztetett az érintett szocialista országokkal, hanem ezzel összefüggésben egy jóval ambiciózusabb terv megvalósításához kezdett hozzá. A cél az Eichmann-ügyben folytatott közös, blokk szintű stratégia, „antifasiszta front” kialakítása volt, illetve egy olyan intézményi keret létrehozása, amelyben folyamatosan összehangolható a közös stratégia a változó külpolitikai helyzetben. Az egyeztetés résztvevőinek körét a magyar külügy jelentősen kitágította,⁶³ és kidolgozott egy kerettervet, amelyet magas szintű külügyi képviseleti szinten személyesen vitatnának meg a felek. Az 1960. július 19-én keltezett *Konzultációs kérdések az Eichmann-üggyel kapcsolatban* című vitaanyagot a magyar külügy eljuttatta a Szovjetunió, Lengyelország, Csehszlovákia, az NDK és Románia külképviseleteire. A javasolt politikai irányelv annyiban módosult a korábbiakhoz képest, hogy az „antifasiszta front bázisáról” nemcsak az NSZK-t és Izraelt, hanem a Vatikánt is támadni kell. Lényeges pont volt az izraeli bíróság illetékességének kérdése, illetve ezzel összefüggésben Eichmann kikérésének problémája, hiszen alapvetően befolyásolták a per tárgyának meghatározására irányuló törekvéseket. A magyar külügy ellenezte a teljes elzárkózást az izraeli nyomozó hatóságok megkeresése elől, és a bíróság joghatóságának részleges elismerését pártolta, azaz, hogy képviselheti Eichmann magyarországi tevékenységének azon sértettjeit, akik állampolgárként Izraelben élnek. Végül a vitapontok között szerepelt az is, hogy a

⁶³ Feljegyzés az Eichmann-üggyel kapcsolatos teendőkről (1960. július 8.). MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-004579-4/1960 (8. d.).

felek milyen módon fogják eljárásaikat egyeztetni. Fodor Zoltán sürgős választ kérő, július 28-i kísérőlevelében külön jelezte, hogy az anyag elkészítését az tette szükségessé, hogy az írásos véleménycsere lassú, ezért helyes lenne „operatívabb formát keresni” a megfelelő szinten. Mivel a keletnémeteket kivéve⁶⁴ a hajlandóság elutasító volt, a megbeszélésre soha nem került sor.

A szakirodalomban tényként kezelt állítással⁶⁵ szemben a szocialista országok külügyi vezetői nem találkoztak 1960. július 19-én az Eichmann-ügyben. A *Konzultációs kérdések* történeti jelentősége egyrészt abban rejlik, hogy magyar kezdeményezésről van szó, ami rámutat arra, hogy az ügyben fellépő hivatalos kommunista szereplők motivációit milyen mértékben határozta meg az Eichmann tettei általi történeti társadalmi érintettség. Másrészt pedig bizonyítja, hogy nem volt szovjet irányvonal, amelyet követni lehetett volna, és éppen ez adott teret az „egyéni” kezdeményezéseknek.⁶⁶ Harmadrészt, az Eichmann-ügyben legalábbis, nemhogy nem létezett egységes álláspont és stratégia a szovjet blokkban, hanem annak kialakítása egyenesen kudarcba fulladt.⁶⁷

Lévai Jenő és Ephraim Hofstädter

Két nappal azután, hogy a KÜM-ben összeállították a blokkszintű külügyi konzultáció tematikáját, Izrael hivatalosan felkérte a magyar hatóságokat, hogy működjenek együtt az Eichmann

⁶⁴ Az MfAA állásfoglalását a Konzultációs kérdésekről, amelyet a PB is jóváhagyott, lásd Winsler (MfAA) Vespernek (1960. augusztus 20.). MfAA A 16242.

⁶⁵ Lásd Annette WEINKE: Die Verfolgung von NS-Tätern. I. m.; KOVÁCS András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. I. m.

⁶⁶ A csehszlovák külügy közvetlenül is érdeklődött a szovjet álláspontról Moszkvában: Csehszlovákia külügyminisztere a kommunista párt főtitkárának (1960. augusztus 12.). In: KOVÁCS András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. I. m. 128–132.

⁶⁷ A magyar kezdeményezésről és a belügyi szervek bilaterális együttműködéséről lásd Máté ZOMBORY: Status Competition for the Historical Legacy of World War II: Eastern Europe and the Second Wave of War Crimes Trials. *Journal of Cold War Studies* (megjelenés alatt).

elleni nyomozásban.⁶⁸ Mivel a bíróság joghatóságával és a vádlott kikérésével kapcsolatban remélt közös álláspont a tervezett konzultáció miatt függőben volt, a magyar külügy az időt húzva augusztus 3-án kitérő választ adott az izraeli megkeresésre.⁶⁹

A magyar szereplők közül egyedül Lévai Jenő volt közvetlen és élő kapcsolatban Izraellel, ráadásul nem csak a Jad Vasemmel. Június 9-én, ugyanazon a napon, amikor Lévait először behívták a Külügyminisztériumba, Ephraim Hofstädter, az izraeli politikai rendőrség 6-os osztályának helyettes vezetője levelet írt „a náci bűnügyek egyik szaktekintélyének”. Hofstädter érdeklődött „a Lévai birtokában lévő, még nem publikált dokumentumok természetéről, tartalmáról és eredetéről”. E levél másolatát Lévai július 8-án nyújtotta be Esztergályosnak, hogy a válaszadás előtt kikérje a minisztérium álláspontját.⁷⁰ Lévai láthatóan arra törekedett, hogy ne veszítse el egyik értékes kapcsolatát sem. Egyrészt nyílt lapokkal játszott Esztergályos felé, amikor továbbította neki az izraeli megkeresést, sokáig várta a minisztérium hozzáállását az ügyben, és Esztergályos „telefonos utasításának megfelelően” július 31-én el is küldte válaszát Izraelbe.⁷¹ Másrészt Lévai a budapesti izraeli követségen keresztül tudatta Hofstädterrel, hogy már megkezdte az anyaggyűjtést. Válaszában mintegy háromszáz, birtokában lévő dokumentumot említett, egyértelművé téve, hogy az izraeli kérésről tájékoztatta a magyar hatóságokat, és hogy nyitott az együttműködésre „bizonyos formalitások megléte esetén”. Lévai ezzel azt akarta mondani, hogy az izraeli ügyességgel csak hivatalos felhatalmazás esetén tud együttműködni, ezért arra kérte Hofstädtert, hogy a magyar nagykövetségen hivatalosan is kérjen felhatalmazást a számára. Egyúttal arra kérte Hofstädtert, hogy jelezze a magyar hatóságoknak, hogy ő [ti. Lévai] hozzájárult az együttműködéshez, de magyar

⁶⁸ MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-30/c-005022/1960. (11. d.).

⁶⁹ MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-30/c-005022-1/1960. (11. d.).

⁷⁰ Lévai Esztergályosnak (1960. július 8.). MNL OL XIX-J-1-k-30/c-szn-1960, 152. d.

⁷¹ Lévai feljegyzése „kedves Esztergályos elvtársnak” (1960. augusztus. 5.) MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945–1964, 152. doboz.

résről hivatalos engedély feltételéhez kötötte.⁷² Esztergályos a felkérő levél feletteseinek való benyújtásakor megjegyezte, hogy „Lévai tisztában van azzal, hogy ebben a kérdésben minden individuáció kínos lehet számára személy szerint”.⁷³

Mivel az izraeli igazságügyi hatóságok illetékességéről szóló hivatalos döntés még folyamatban volt, Lévai várakozásai a bűnügyi nyomozással való hivatalos együttműködésre vonatkozó felhatalmazással kapcsolatban nem voltak teljesen alaptalanok.

Összefoglaló jelentés Eichmann és társai magyarországi tevékenységéről

Július 13-án elkészült a BM összefoglaló jelentése az Eichmann és társai magyarországi tevékenységéről folytatott nyomozásról. A szerző nélküli irat a vádlott tetteit és felelősségét öt időbeli szakaszra bontva tárgyalja. Megállapítja, hogy Eichmann a megszálló alakulatokkal érkezett Magyarországra, a vezetése alatt álló „különleges csoport feladata volt a magyarországi zsidó származású személyek gyűjtőtáborokba való összegyűjtése, majd Németországba a koncentrációs táborokba való elhurcolása”. A „zsidókérdés” megoldásának legfelsőbb döntéshozóiként Veesenmayert, Winkelmann és Kaltenbrunnert említi meg. Megállapítja, hogy Eichmann csoportja április 7-ig „az illetékes magyar belügyi, csendőrségi és rendőrségi szervekkel együttműködve kidolgozta és előkészítette a magyarországi zsidóság deportálására [sic!] gyakorlati megvalósítását”. A jelentés hangsúlyozza, hogy az együttműködés „mellérendeltségi viszonyon alapult, amelyen belül azonban következetesen érvényesült a német vonalvezetés”. Kijelenti továbbá, hogy bizonyítást nyert: a magyarországi „zsidótlanítás” alapját a Német Birodalom és a magyar kormány közti korábbi államközi szerződés képezte.

⁷² Lévai válaszelevele „E. Hofstädter parancsnok úrnak” (1960. július 31.). MNL OL XIX-J-1-k-30/c-szn-1960, 152. d.

⁷³ Feljegyzés az izraeli rendőrség megkereséséről (1960. július 11.). MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-004579-5/1960 (8. d.).

A második szakasz a vidéki zsidó lakosság gyűjtőtáborokba szorítását taglalja. „A gyakorlati végrehajtásra vonatkozó elveket Eichmann, Endre László és Baky László belügyi államtitkárok közösen dolgozták ki Jaross belügyminiszter tudtával és hozzájárulásával.” A jelentés kiemeli azt is, hogy az összegyűjtést a magyar közigazgatási szervek csendőri, rendőri, karhatalmi erőkkel hajtották végre. Bár a Német Biztonsági Rendőrség csak „tanácsadói” révén képviseltette magát a folyamatban, „[a] mellérendeltségi viszony gyakorlatilag a német »tanácsadók« elképzeléseinek és akarátának érvényesülését eredményezte”.

A harmadik pont a május 15-én kezdődő deportálásokról szól. A jelentés megállapítja, hogy a technikai feltételeket a Német Biztonsági Rendőrség szervei biztosították. „A magyar szervekkel való megállapodás értelmében magát a berakodást a német megbízottak magyar csendőri és rendőrségi, karhatalmi erővel hajtották végre.” A budapesti körzet kivételével, folytatódik a jelentés, a magyarországi zsidóság deportálása július 9-éig befejezést nyert, amely során 147 vonatszerelvénnel 434 351 zsidó származású személyt deportáltak.

A negyedik pont a budapesti zsidóság Eichmann, Endre és Baky által elhatározott összegyűjtéséről és végül megghiúsult deportálásáról szól. Az ötödik pont a munkaszolgálatosok Németországba indított gyalogmeneteit tárgyalja az október 15. utáni időszakban. „Eichmann ezt az akcióját az illetékes belügyi és honvédségi vezetőkkel együttműködve szervezte meg.” Pontos kimutatás híján az elhurcoltak számát a jelentés 180 000 körülre teszi. Megjegyzi azt is, hogy a budapestiek deportálását a frontesemények akadályozták meg.

A hatodik pont a bűntársakról szól. A jelentés vezető szerepet tulajdonít a következőknek: Veessenmayer, Winkelmann, Kaltenbrunner, Trenker (a Gestapo magyarországi vezetője), „valamint a diplomáciai testülethez, a Wehrmachthoz, a hírszerző szervekhez és a Német Biztonsági Rendőrséghez tartozó egyes személyek”.⁷⁴

⁷⁴ Sz. n. Összefoglaló jelentés Adolf Eichmann és társainak magyarországi tevékenységéről (1960. július 13.). (Magyar és) Német háborús bűnösök magyarországi tevékenységéről leírások, névsorok, ÁBTL 4.1. A-1126.

A jelentés – az izraeli rendőrnnyomozó kollégákhoz hasonlóan egyébként – szigorúan a vádlott személyes tevékenységére és közvetlen felelősségére szorítkozik. Ennek megfelelően csak a megszállás időszakával és csak a zsidóellenes bűncselekményekkel foglalkozik. Ezenkívül megnevezi Eichmann közvetlen bűntársait is, ám tevékenységüket nem taglalja. Végül külön figyelmet szentel a német és a magyar hatóságok, szereplők közötti viszonyra, tehát arra, hogy miképpen oszlik meg közöttük a bűncselekmények miatti felelősség.

Vádirat SS Obersturmbannführer Adolf Eichmann ellen

Az 1960. június 11-én kötött megállapodáshoz mellékelte tartalomjegyzék szerint Lévai *Vádirat SS Obersturmbannführer Adolf Eichmann ellen* munkacímű kötete Eichmann 1938-tól a háború utáni évekig tartó tevékenységét fogja tárgyalni kilenc fejezetben.⁷⁵ Az eredeti terv néhány nappal később jelentős módosításokon ment keresztül, amikor Lévai szerződött a Corvinával. Lévai pro domója szerint, amelyet a kiadóhoz benyújtott *Tartalmi vázlat*hoz csatolt, a könyv nem foglalkozna Eichmann bűntársaival, ahogyan azt Esztergályossal megbeszélték. „Ez a rész, amint azt mondták, most kimaradna ebből a könyvből, és egy kisebb berlini tanulmányút után egy második kötetbe kerülne.” Némi átstrukturálással ez a tartalomjegyzék bevezetőt, hét fejezetet és egy függelékkel tartalmaz.⁷⁶ Munka közben Lévai további fontos változtatásokat hajtott végre. A bevezető végül nem foglalkozott a „zsidók elleni küzdelem” ideológiai, gazdasági és jogi gyökereivel, valamint a fajirtáshoz vezető szisztematikus úttal, hanem bemutatott két, a zsidóüldözésekkel foglalkozó kivonatot a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék ítéletéből és az

⁷⁵ Feljegyzés az Eichmann-ügy kapcsán folytatott megbeszélésekről (1960. június 11.). MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-004579-2/1960 (8. d.).

⁷⁶ A Tartalmi vázlatot és a Pro domót lásd 006834/1960 Eichmann-dokumentumkötet, MNL OL XIX-J-1-j Vegyes 1945–1964, 339. doboz.

ügynevezett Wilhelmstrasse-per büntetőítéletből.⁷⁷ Ez a változtatás a munkacímnek megfelelően tovább hangsúlyozta, hogy a műfaj nem Eichmann életrajza, vagy egy róla szóló publicisztikai „sztori”, hanem a vád számára készített történelmi dokumentáció.

Az első rész (cím nélkül) Eichmann tevékenységével foglalkozik az 1942-es wannsee-i konferenciáig, a bécsi és prágai „erőszakos kivándoroltatással”, majd a háború kitörését követően a Lengyelországba történő „kényszeráthelyezésekkel”. A második rész (cím nélkül) az Európa-szerte történt deportálásokat tárgyalja országonként, amelyeket Eichmann szervezett Berlinből (vagyis 1944 tavaszáig). A harmadik és leghosszabb, *Eichmann Budapesten* című részt a *Tartalmi vázlat* így foglalta össze: „Eichmann személyesen vezeti teljes tisztikara élén Sondereinsatzkommandóját Budapesten. Itt kívánja személyesen befejezni »nagy művét.«” A történelmi beszámoló ebben a fejezetben a pesti gettó szovjet felszabadításával zárul. A következő részek függelékszerűek. A negyedik, *Az Eichmann által deportáltak tragikus sorsa* címmel a koncentrációs és megsemmisítő táborokról készült összeállítás: elsősorban Auschwitz-Birkenauról, ahol – a szerző jelzi is – a magyarországi áldozatok többsége elpusztult, illetve a többi „deportáló táborról”. Ezenkívül dokumentálja az Eichmann által deportált munkaszolgálatosok lemeszárlását, illetve a hegyeshalmi halálmenetek áldozatainak tragikus sorsát is. Az ötödik és egyben utolsó rész *Dokumentumok Eichmann bűnlajstromához* címmel különféle vádakát fogalmaz meg, amelyek Eichmann felelősségére vonatkoznak a deportálásokon kívül: elgázosítás, kényszersterilizálás, vérvád propaganda, fosztogatás és egyéb gazdasági „üzletek”. Lévai a fejezet és egyben a könyv legvégén – a *Tartalmi vázlat* megfogalmazásában – a Brand-Kasztner-ügy valódi lefolyását ismerteti. A befejező részhez tartozik még egy *Zárszó az Eichmann ügyben*, „amely

⁷⁷ Más néven United States of America vs. Ernst von Weizsäcker, et al., az Egyesült Államok felügyelete alatt lezajlott ügynevezett további nürnbergi perek közül a tizenegyedik. Az eljárást azért nevezték Wilhelmstrasse-pernek, mert a birodalmi kancellária és a külügyminisztérium, ahol a vádlottak dolgoztak, ebben a berlini utcában székelt. A vádlottak közt szerepelt Edmud Veessenmayer is.

bemutatja [az Eichmann elítélése ellen] tiltakozó nyugatnémet körök egyes kirívó képviselőit”.

Lévai a *Szerző előszavában*, melyet 1960 szeptemberére keltezett, a „hitleri fasizmus történetével” évtizedek óta foglalkozó kutatóként mutatja be magát.⁷⁸ „Készülő nagyszabású főművem, melynek ideiglenes címe: »A müncheni bölcsőtől a berlini sírig« lényegileg a Horthy-fasizmus korszakát foglalja magában: Magyarország részvételét tárgyalja a náciizmus nagy összeesküvésében a Szovjet-nép és annak rendszerével, a kommunizmussal szemben.” Ezen az egyébként a Jad Vasemnek készülő kötetten dolgozott, írja, amikor „hivatalos átíratot kaptam Haifából, az írásbeli [sic!] nyomozóhatóságtól, amelyben az Eichmann elleni per előkészítése céljából szükséges adatok szolgáltatására kér fel. A sürgősség esete nem volt vitás: készülő munkám anyagából kiemeltem mindazt, ami Eichmannra vonatkozik.” Az előszó rámutat, hogy az Eichmann-ügy magyar vonatkozása a legérdekesebb (a vádlott közvetlen részvétele a deportálásokban és azok leghosszabb, legtöbb áldozattal járó időszaka), és hogy a magyar anyag a legkevésbé ismert, mert eddig csak a szerző *Black Bookja* volt elérhető, amely azonban nem tartalmazta a legutolsó tíz év kutatásainak eredményeit.⁷⁹ „Elsősorban ezért a magyar vonatkozásokra helyezve a túlsúlyt, készült ez a kötet. Annak alapos dokumentációjával felelek az izraeli felkérésre: teszem le négy – német, angol, francia és orosz – nyelven a nyomozó szervek és az ítélőbíróság asztalára.” Lévai azzal zárta az előszót, hogy bízik benne, hogy „minden idők eddigi leggonoszabb népirtója” elnyeri megérdemelt büntetését. Hofstädter levelének másolatát pedig csatolta az előszóhoz. Lévai tehát a fasizmus kutatójaként pozicionálta magát, aki Izrael, és nem a magyar KÜM felkérésére állította össze Eichmannról szóló dokumentumkötetét. Munkáját pedig nem történetírói, hanem kifejezetten igazságszolgáltatási kontextusba helyezte.

⁷⁸ A kézirat első felét (*A szerző előszava, Bevezetés*, I-II. rész) lásd MNL OL XXXII-10, 13. tétel (2. d.), a második felét (III-V. rész) lásd MNL OL XIX-J-1-j 1945–1964 Izrael sz. n. (12. és 13. d.).

⁷⁹ Lévai Eichmann-könyvének forrásairól lásd Máté ZOMBORY: Historical Documentation. I. m.

Lévai önbemutatásának megfelelően a kézirat a fasizmus részeként tárgyalja központi témáját, az Eichmann elleni vádként megfogalmazható zsidóüldözéseket. A legrészletgazdagabb és leginkább kidolgozott magyar fejezetet az országra nehezedő német nyomással kezdi, amelynek a „zsidók elleni tömegakció” csak egyik vetületét jelentette. „A németek követelései természetesen Magyarországgal szemben nemcsak a zsidókérdés megoldására szorítkoztak, hanem gazdasági és katonai téren is sűrűn nyilvánították elégedetlenségüket.” (11. o.) Azonban, pontosítja a témát Lévai, „[a] katonai és a gazdasági követelések rendezésének ismertetése kívül esik jelen munkánk keretén. A továbbiakban kizárólag a zsidóság sorsát befolyásoló lépéseket ismertetjük” (45. o.). A téma tehát a fasizmus, különös tekintettel a zsidók ellen elkövetett atrocitásokra.

A *Zárszóban* az Eichmann-per jelentőségét a fasizmus újjáéledésének fenyegetésével hozza összefüggésbe. „A fasizmus, amely tönkretett országokat, szétrombolt városokat és 30 millió emberéletbe került [...] Most Nyugat-Németország ugyanazok irányítása alá került, akiknek sikerült átmenteniök magukat, elkerülni a hitleri uralom alatti bűneikért megérdemelt büntetést. [...] Az Eichmann-ügy fontossága ezért oly nagy, mert *erkölcsileg* lehetetlenné kell, hogy tegye elsősorban azokat, akikről most be lehet bizonyítani e súlyos deliktumokban való bűnrészességüket.” (129–130. o., kiemelés az eredetiben.) Így tehát az Eichmann-per jelentősége az, hogy azáltal, hogy megállapítja a vádlott felelősségét a zsidó népirtásban, a fasizmus aktuális kérdéseire, konkrétan Eichmann büntérsaira vet fényt. Látható, hogy Lévai számára a „refaszizálódásnak” nem elsősorban ideológiai-hidegháborús jelentősége van, mint a pártvezetés számára, hanem erkölcsi-büntetőjogi.

A fasizmus fogalma tehát nem korlátozódik az antiszemitizmusra, hanem katonai és gazdasági aspektusa is van. A *Zárszó* a „tiltakozó nyugatnémet körök” között elsőként a katonaságot, majd a nagyipart említi: „A bíróságok sora előtt bebizonyosodott, hogy vesztegetés árán szereztek Himmlertől a rabszolgák százezreit, akiket Eichmann szedett össze és szállított nekik. E nagyiparosok, Kruppék, Thyssenék, Friedrich Flick, az I. G.

Farbenindustrie vezetői, Pferdmenges, Hermann Abs és a közép-ipari vállalatok százainak tulajdonosai, szállító-tevékenységének haszonélvezői.” (132. o.) A nagyipar büntetőjogi felelősségét nemcsak a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék tárgyalta, hanem az amerikai katonai törvényszék is, amely a hatodik tárgyalásán az I. G. Farben huszonnegy vezetőjét helyezte vád alá béke elleni, háborús és emberiségellenes bűncselekményekért, a tizediken pedig a Krupp-csoport tizenkét vezetőjét.

Újratervezés

Szeptember 10-én megérkezett a hivatalos szovjet válasz a magyar konzultációs kezdeményezésre.⁸⁰ Bár a szovjet szervek késznek mutatkoztak egyeztetni az Eichmann-ügyben, külön értekezlet összehívását nem tartották szükségesnek. E diplomatikus visszautasítás mellett ugyanakkor a szovjet válasz kitért a *Konzultációs kérdések* két pontjára is. Egyfelől célszerűtlennek nevezte Eichmann kikérését, mivel a (valószínű) visszautasítás esetén az csorbát ejtene a szocialista országok tekintélyén, és Izrael a „zsidók védelmezője” szerepében léphetne fel. Másfelől pedig nem ellenezte a csehszlovák elképzelést, hogy terhelő anyagokat hivatalos diplomáciai csatornák helyett „társadalmi szerv” útján juttassanak el Izraelnek vagy a nyilvánosságnak. A szovjet válasz tehát dodonai volt, hiszen e két részletkérdésen kívül érintetlenül hagyta a *Konzultációs kérdések*ben megfogalmazott lényegi problémákat. Az ezekkel kapcsolatos szovjet álláspontra Esztergályosnak következtetnie kellett, és ezekből levonni a tanulságot, hogy meg sem várva a hivatalos csehszlovák és román visszajelzést, újra kell tervezni az Eichmann-ügyben folytatott külpolitikai stratégiát.

Kénytelen-kelletlen tudomásul kellett vennie, hogy a szovjetek „a kikérést elvetik, pedig épp az izraeli elutasításban lenne propaganda potenciál”. Ráadásul a szovjet állásfoglalás „megkerüli azt a fontos kérdést, hogy elismerjük-e az izraeli bíróság jogát”.

⁸⁰ MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-004579-12/1960 (8. d.)

Maradt az izraeli illetékesség kérdésének elkenése és a csehszlovák módszer a terhelő adatok félhivatalos átadásáról, amiről nem minden alap nélkül jegyezte meg Esztergályos, hogy „ez mégis az elismerést jelenti, hiszen anyagot adunk át és még publikáljuk is”. Magyar részről a Nácizmus Üldözötteinek Bizottságát nevezte meg lehetséges „társadalmi szervként”, ugyanakkor az átadott anyagok milyenségéről és mennyiségéről továbbra is szükségesnek tartotta a konzultációt Csehszlovákiával és Lengyelországgal. Az illetékesség kérdésének elkenése miatt továbbra is problémát jelentett az izraeli kérés, hogy hatóságai nyomozhassanak Magyarországon, illetve magyar tanúk vallomást tehessenek Jeruzsálemben. Esztergályos kitartott az érintett „baráti országokkal” folytatott rendszeres konzultáció szükségessége mellett, és az izraeli joghatósággal kapcsolatos személyes véleményét is megtartotta: „Véleményem szerint ebben nem engedhetünk, ez a mi saját ügyünk, s ha esetleg speciális kérésük van, azt közöljék.”⁸¹

A voltaképpeni történeti dokumentáció szerepét nemcsak az növelte meg, hogy a lehetséges külpolitikai lépések elapadtak, hanem az is, hogy ekkor úgy nézett ki, a tárgyalás a magyarországi eseményekre fog fókuszálni. A nyomozás ekkor még a szokásos módon a vádlott személyes és közvetlen felelősségének bizonyításán dolgozott, márpedig Eichmann egyedül Magyarországon irányította a helyszínen a deportálásokat.⁸² Esztergályos javaslatként jegyezte le, hogy „a Lévai féle anyag német fordítását sűrűn adjuk át lektorálásra az NDK-nak kérve, hogy tárgyi vagy névbeli pontatlanságokat ellenőrizzenek”. Hogy Lévai munkájára nem szerzői kéziratként tekintett, az kiderül a folytatásból, miszerint „[e]z képezheti egyébként a részünkről átadandó anyagok részét, amit később brosúra formájában is kihoznánk”. Végül

⁸¹ Esztergályos kézzel írt jegyzetei. MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945–1964, 152. doboz.

⁸² A magyar ügy jelentőségéről nemcsak a sajtóból, hanem a követségi jelentésekből is értesült a KÜM. Szeptember 14-én a minisztérium rá is kérdezett a követségen, hogy mire alapozza értesülését: Katona János levele Rigó János tel-avivi követségi ügyvivőnek. MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-30/c-005022-3/1960 (11. d.).

Lévai pozícióját jól mutatja ezt követő megjegyzése: „Itt feltétel nélkül abból a feltételezésből kell kiindulnunk, ismerve Lévai és a budapesti izraeli követség jó kapcsolatát, hogy az anyag jelentős részben az ő birtokukban van.”⁸³

Az Eichmann-per keretezésének elsődleges módját továbbra is abban látta, hogy történeti dokumentumok publikálásával „kényszerítsük az izraeli szerveket, hogy az általunk átadott anyagok alapján határozottan lépjenek fel neofasiszta jelenségekkel szemben”. Ugyanakkor Esztergályos értékelése szerint erre a rendelkezésre álló dokumentáció nem a legalkalmasabb. „A legnagyobb problémát e kérdésben az jelenti, hogy a jelenleg birtokunkban lévő anyagok szinte kivétel nélkül a magyarországi deportálások tényével foglalkozik, azt dokumentálja.” Esztergályos a BM-től további, a nyilas emigrációra vonatkozó anyag kérését tartotta szükségesnek, amely alkalmas nemcsak az emigráció zsarolására, hanem az NSZK-val való összefüggések kimutatására és az „1956-os tapasztalatokhoz” kapcsolásra is. A lengyel és csehszlovák szervekkel továbbra is szükségesnek vélte a koordinált anyaggyűjtést (kölcsonös betekintés az anyagokba).⁸⁴

A PB számára szeptember 22-én készített előterjesztésben⁸⁵ Esztergályos abból indult ki, hogy a baráti országok, mivel nem ellenezték, tehát elfogadták azt az alapvető politikai irányvonalat, hogy „Eichmann és társai bűncselekményeinek feltárásánál figyelmet kell fordítani – a zsidók ellen elkövetett bűncselekmények mellett – a haladó személyek mozgalma, s a hazafiak ellen elkövetett bűntényekre is, biztosítva akciónk antifasiszta bázisát.” Tudatta a konzultációs kísérlet eredményeit és javasolta az Eichmann kikéréséről hozott PB-döntés érvénytelenítését. Ismertette a rendelkezésre álló dokumentáció hiányosságait, és megtette javaslatait azok korrekciójára. Még arra is kitért, hogy hogyan módosulna a propagandaterv, „amennyiben az egyolda-

⁸³ Esztergályos kézzel írt jegyzetei. MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945–1964, 152. doboz.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Feljegyzés az Eichmann-ügyben készülő PB-előterjesztésről (1960. szeptember 22.) Uo.

lúság felszámolása nem lenne eredményes”. A PB október 11-i ülésén az Eichmann kikérésére vonatkozó június 28-i határozatát hatályon kívül helyezte, és az előterjesztésben részletezett eljárást jóváhagyta.⁸⁶

Az iratok útja Berlinbe és Jeruzsálembe

Mivel tehát az Izraellel fenntartott hivatalos kapcsolatból adódó stratégiai előnyökről le kellett mondani, maradt a félhivatalos adatközlés. Izrael október 12-én megismételte a július 21-i kérését Magyarország felé, amelyhez mellékelték a 6-os nyomozó osztály izraeli külügyminisztériumhoz benyújtott kérelmét azon levéltári iratokról, amelyekre szükségük lenne, többek között „Lévai történetstől”.⁸⁷ Hofstädter tehát Lévai kérésének megfelelően járt el, hiába. Izraelt válaszul arról tájékoztatták, hogy „értésülésünk szerint nálunk a »Nácizmus Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezete« nevű társadalmi szerv foglalkozik az Eichmann-féle anyagok összeállításával és attól fognak kapni írásos összeállítást”.⁸⁸ Erre végül december 19-én a NÜB helyiségében került sor. „Az [izraeli] ügyvivő átlapozta a két kötetből álló dokumentáció-gyűjteményt és nagy meglepedését fejezte ki.”⁸⁹ A KÜM a későbbiekben is visszautasította Izrael hivatalos megkereséseit.⁹⁰

Hogy Lévai valóban szolgáltatott-e adatokat a követségen keresztül az izraeli hatóságoknak, nem tudjuk. Az általa összeállí-

⁸⁶ Esztergályos elképzelései változatlan formában kerülnek a PB elé: Előterjesztés a Politikai Bizottság részére, illetve MSZMP KB PB ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288. f. 5/204. ó. e.

⁸⁷ MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-30/c-005022-6/1960. (11. d.).

⁸⁸ Feljegyzés: az Eichmann-ügyben adandó válasz Yaron izraeli követnek (1960. október 19.) MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-006348/1960. (8. d.).

⁸⁹ Az Eichmann-dokumentáció I. és II. kötetéről van szó. 1960. dec. 19. Fodor Zoltán osztályvezető, II. Ter. Oszt., Feljegyzés, MNL OL XIX-J-1-j KÜM NSZK 1945-64. 8. doboz.

⁹⁰ Lásd Izrael 1961. május 3-i szóbeli jegyzékét, amelyben a Lévai könyvében közölt két okmány hiteles másolatát kéri, és a kitérő magyar választ május 19-én. MNL OL XIX-J-1-k Izrael 1945–1964, 4736/61/M. (13. d.).

tott dokumentáció viszont bizonyíthatóan eljutott Berlinbe,⁹¹ ahol nem töltötték tétlenül az időt. Rudolf Helmer (MfAA) 1961. január 17-én „Lévai brosúrája ügyében” arról tájékoztatta a nagykövetséget, hogy a kiküldött anyagokon a külügyminisztérium 2. és 6. Európai Osztálya és a Jogi Osztálya dolgozott, az értékeléshez szükséges szakértelmet pedig az ADE munkatársai biztosították.⁹² Ugyanakkor a szerző a „lektorálással” párhuzamosan valószínűleg tovább dolgozott a művén, erre utal legalábbis, hogy november 20-án levélben fordult a londoni Wiener Libraryhoz, és a nürnbergi perek iratanyagából Veesenmayer Magyarországról küldött jelentéseit kérte. Később további okmányokat is megkapott Londonból. 1961. február 7-én arról tájékoztatta a levéltárat, hogy befejezte az Eichmann-könyvet, amely hamarosan nyomdába kerül.⁹³ Arról nem találtam adatot, hogy a „Lévai-féle anyag” mikor került vissza a KÜM-be, illetve Lévaihoz.

A KÜM 1960. szeptember 26-án küldött ki Berlinbe hét iratfüzőbe rendezett BM-dokumentációt, amit október elején továbbítottak az ADE számára.⁹⁴ Az anyag ellenőrzése lassan haladt. Esztergályos többszöri sürgetése ellenére csak november legvégén vált ismertté az ADE állásfoglalása. Eszerint az átadott dokumentumok korábbi publikációkból és háborús bűnperekből már lényegében ismertek, politikailag semmi újat nem tartalmaznak. Ugyanakkor erőssége az anyagnak, hogy pontos képet ad a magyarországi zsidóüldözésről. Az ADE véleménye ezenkívül az volt, hogy általában véve hasznos lenne, ha a magyar fél az anyagot publikálná.⁹⁵ Fodor december 24-én jelezte az NDK nagykövetségén, hogy a magyar fél nagyon érdekelt abban, hogy

⁹¹ Esztergályos szeptember 22-én jegyzi fel, hogy „Németeknek átadtuk lektorálásra a Lévai-féle anyagot.” MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945–1964, 152. doboz.

⁹² Helmer Walter Vespernek (budapesti NDK követség) (1961. január) 17. MfAA A13.740.

⁹³ Lévai a Wiener Library-nak, WL 3000/9/1/887/1, ill. WL 3000/9/1/887/12/1.

⁹⁴ Wölk (MfAA) a budapesti NDK nagykövetségnek (1960. október 31). Betr.: Entlarvung ehemaliger Nazidiplomaten, MfAA A16299.

⁹⁵ Dr. [Sigfried] Bock (MfAA Rechts und Vertragswesen) a budapesti NDK követségnek, 1960. nov. 30. MfAA A16299.

viSSzakapja a kölcsönadott anyagot, hogy a nyilvánosságra hozatalt el tudja kezdeni.⁹⁶ Erre végül január közepén került sor.⁹⁷

Újabb anyaggyűjtés

Az Eichmann-ügy befolyásolásának egyetlen megmaradt eszközként a történeti dokumentáció új lendületet vett 1960 szeptembere után. A BM-ben „az egyoldalúság felszámolása” érdekében folytatták a levéltári kutatást, és *Eredeti dokumentumok* címmel kötetbe rendeztek a nyilas hatalomátvétellel és a „zsidótlanítással” kapcsolatos iratokat, mint például Veesenmayer kinevezését és feljegyzését a nyilas hatalomátvétel közvetlen előzményeiről, Winkelmann levelét Beregffy Károly vezérezredeshez, Szálasi honvédelmi miniszteréhez, vagy Eichmann levelét a Bécsi Biztonsági Szolgálatnak.⁹⁸ Ezenkívül, túlnyomórészt szeptember és október folyamán,⁹⁹ újabb tanúvallomási jegyzőkönyveket vettek fel, amelyeket *Kompromittált személyek tanúvallomásai* címmel gyűjtöttek egybe. Kihallgattak minisztereket, a kiugrási kísérletben érintett katonatisztek, volt külügyi alkalmazottakat.¹⁰⁰

E két újabb dokumentációs kötetrel, melyet Galambos József rendőr ezredes (BM) 1961. január 7-én küldött meg Puja Ferenc külügyminiszter-helyettesnek, Esztergályos nem volt maradéktalanul elégedett. Kifogásolta, hogy a megnevezett németekről nem derül ki, hogy jelenleg aktívak-e az NSZK-ban. Ezt jelezte Gerébnek, aki ígéretet tett a mulasztás pótlására. Bár

⁹⁶ Fuchs (budapesti NDK követség) Wölknek (MfAA Ländersektion Ungarn), (1961. január 11.) MfAA A 9.142.

⁹⁷ Aktenvermerk über eine Unterredung des Rates der ungarischen Botschaft, Genossen Mátyás, und dem Leiter der 2. Europäischen Abteilung, Genossen Helmer, sowie dem Leiter der Sektion Ungarn, Genossen Wölk, am 18.1.61. MfAA A9.142.

⁹⁸ Eredeti dokumentumok, ÁBTL A-646.

⁹⁹ A BM-ben párhuzamosan több dokumentáción dolgoztak, ezért a dossziék összeállításakor nem csak az Eichmann-nal kapcsolatban előállított iratanyagra támaszkodhattak.

¹⁰⁰ Kompromittált személyek tanúvallomásai, ÁBTL A-647.

Esztergályos hasznosnak ítélte az anyagot abból a szempontból, hogy a nyilas hatalomátvételben tanúsított német magatartást dokumentálja, ugyanakkor hiányolta, hogy Veesenmayer és Winkelmann kihallgatási anyaga még csak nem is utal a baloldali mozgalmak elfojtására irányuló tevékenységre. Végül kifogásolta, hogy hiányzik a BM által ígért anyag a nyilas és a katonai emigrációról.¹⁰¹

Készült a BM-ben egy *Német háborús bűnösök* című dokumentáció is, melynek első kötete Szálasi Ferenc népbírósági vallomásainak jegyzőkönyveit tartalmazza, a második Veesenmayer, Winkelmann és Fütterer 1945–1946-os tanúkihallgatási jegyzőkönyveit, a harmadik pedig magyar „kompromittált személyek” 1946-os tanúkihallgatási jegyzőkönyveit. Ezek pontos keletkezési ideje nem ismert.¹⁰² Összesen tehát tizenegy dokumentációs kötet készült a BM-ben Eichmann és bűntársai ügyében.¹⁰³

Szeptember 22-i, „újratervező” Előterjesztésében Esztergályos a sajtópropaganda lehetőségei között sorolta fel a „Fábián Béláról szóló kiadványhoz hasonlóan bizonyító anyagok kiadás[át] Izraelben”. A levéltári iratokból nem derül ki, hogy az Eichmann-ügyben tervezett könyv miről vagy kiről szolt volna. Esztergályos valószínűleg a már bejártatott és sikerrel alkalmazott propagandamechanizmusban látott lehetőséget. A Fábián-kötethez hasonlóan az Izraeli Kommunista Párt nyomdájában gyártották volna le nyolcezer példányban. Végül a KÜM arról tájékoztatta az izraeli magyar követséget, hogy „a tervezett kiadvány kiadására technikai és ebből adódó időhiány miatt nem kerül sor”.¹⁰⁴ Ha

¹⁰¹ Feljegyzés az Eichmann-ügyben átadott újabb BM-anyagokról, 1961. jan. 13. MNL OL XIX-J-1-j KÜM NSZK 1945–1964. 8. doboz.

¹⁰² ÁBTL 645, 645/1, 645/2.

¹⁰³ Az eredeti 4+1 kötet és az ezekhez tartozó *Egyes személyek feljegyzései, visszaemlékezései* című, a pótlólag összeállított 2 kötet (*Eredeti dokumentumok* és *Kompromittált személyek*), illetve a *Háborús bűnösök* címmel összeállított 3 kötet. Jegyzék Adolf Eichmann és társai bűncselekményeit dokumentáló anyagokról (1964. március 19.) MNL OL XIX-J-1-j NSZK 1950–1964, 250. tétel, 001853 (8. d.).

¹⁰⁴ Lásd Szarka Károly külügyminiszter-helyettes Nyerki Gyulának (1960. december 22.); Nyerki Gyula Szarka Károlynak (1961. január 16.); Puja Frigyes Nyerki Gyulának (1961. február 10.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/3-1961 (13. d.).

meg is hiúsult a Fábíán-féle publikáció, a közvetlen izraeli propaganda lehetőségeit egyéb módokon kihasználta a KÜM. Smuel Mikunisz, az Izraeli Kommunista párt főtitkára kérésére¹⁰⁵ eljuttatták Izraelbe az Eichmann-dokumentáció első és második kötetét, amelyeket a NÜB korábban átadott az izraeli követség ügyvivőjének,¹⁰⁶ hogy felhasználhassák azt a pártsajtóban, ha Izrael esetleg „agyonhallgatja vagy elferdíti”.

Végül anyaggyűjtés indult Kasztner Rezsőről is. A Fábíán-féle kiadványról szóló megbeszélésen Mikunisz jelezte a magyar követségnek, hogy szükségük lenne „dokumentális”, bizonyító jellegű fotokópiákra az Eichmann és Kasztner, illetve más cionista vezetők közötti tárgyalásokról.¹⁰⁷ A Kasztner-ügy fontosságáról az Eichmann-perrel összefüggésben egyéb forrásokból is értesült a KÜM. Február 8-án Esztergályos fogadta Lévait, aki izraeli forrásokra hivatkozva közölte, hogy Kasztner „hírhedt barátja” Joel Brand, Eichmann és Becher jobbkeze az „embervásárban” a védelem tanúja lesz a tárgyaláson, „és ezzel is hű marad mi-voltához, náci ügynök múltjához”.¹⁰⁸ Esztergályos később azt is megtudta Lévaitól, hogy a jeruzsálemi per bírójának nevezték ki Benjámin Halevit, aki korábban az úgynevezett Kasztner-perben is ítélezett, és hogy ráadásul perújrafelvételt jelentettek be ebben az ügyben.¹⁰⁹ A KÜM mindenestre felszólította tel-avivi ügyvivőjét, hogy az „ottani elvtársak” segítségével szerezzenek be kiegészítő anyagokat, elsősorban a Kasztner-per ítéletét, illetve dolgozzák fel a Kasztner elleni merénylet sajtóvisszhangját.¹¹⁰ A munka a követségen rendkívül lassan haladt, Nyerki végül

¹⁰⁵ Puja Frigyes Galambos József r. ezredesnek (1961. március 3.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/7-1961 (13. d.).

¹⁰⁶ Galambos József Puja Frigyesnek (1961. március 7.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/9-1961, illetve Katona János a tel-avivi követségi ügyvivőnek (1960. március 11.) MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-30/c-005022/9-1961 (11. d.).

¹⁰⁷ Nyerki Gyula Szarka Károlynak (1961. január 16.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/3-1961 (13. d.).

¹⁰⁸ Feljegyzés Lévai Jenő újságíró látogatásáról. (1961. február 9.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-sz. n. „Eichmann-per” (13. d.).

¹⁰⁹ Esztergályos feljegyzése (1961. március 13.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/32-1961 (13. d.).

¹¹⁰ Puja Frigyes levele Nyerki Gyula tel-avivi ügyvivőnek (1961. február 10.) MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-30/c-0081/3-1961 (13. d.).

1961. június 25-én küldi meg az összegyűjtött sajtóközleményeket.¹¹¹

Mivel a perújrafelvételhez csak új, még bizonyítékként nem használt dokumentumokat szükséges benyújtani a Legfelsőbb Bírósághoz, Mikunisz további anyagokat kért közvetlenül az MSZMP KB-nak címzett levelében.¹¹² Elsősorban cionista és reakciós szervezetekről és személyekről, akik nácikkal tárgyaltak vagy nyugatnémet kémügynökségekkel álltak kapcsolatban. A levelet a párt továbbküldte a KÜM-nek, ahol egyeztettek Galambossal az ügyben. Már javában folyt a per, amikor Galambos megküldte a KÜM-nek a Kasztner-jelentést, Lulay közjegyzői nyilatkozatát, Berend Béla 1945-ös nyomozati anyagait és a Zsidó Tanács elleni bűnügyi nyomozás tanúkihallgatási jegyzőkönyveit.¹¹³

Esztergályos pedig Lévait bizta meg, hogy gyűjtsön a cionistákat leleplező adatokat Kasztner tevékenységével kapcsolatban. Egyúttal ismételten felvetette, hogy a KÜM egyeztessen a BM-mel Lévai személyét illetően, hogy nem lenne-e helyes „kiengedni” Jeruzsálemba a per idejére.¹¹⁴

A sajtókampány

Esztergályos e fejlemények fényében dolgozta ki az Eichmann-ügyben folytatott kampány forgatókönyvét.¹¹⁵ A BM által összegyűjtött terhelő dokumentumokat hazai és külföldi sajtókonferenciákon tervezte közzétenni, Lévai könyvének pedig külön bemutatót szánt. A Kasztner-ügyben egyfajta defenzív propagan-

¹¹¹ Követségi összefoglaló az Eichmann-perről. (1961. június 25.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/39-1961 (13. d.).

¹¹² S. Mikunisz az MSZMP KB-nak (1961. április 24.) MNL OL M-KS 288. f. 32./1961/ 4. ó. e.

¹¹³ Galambos József belügyminiszter-helyettes Szarka Károlynak (1961. június 17.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0038/1961 (11. d.).

¹¹⁴ Feljegyzés. (1961. március 13.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/32-1961 (13. d.).

¹¹⁵ Feljegyzés az [Eichmann]-ügyben teendő lépésekről (1961. február 8.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-sz. n. „Eichmann-per” (13. d.).

dalehetőséget látott, ami adott esetben lehetőséget ad a cionisták és ezzel Izrael hiteltelenítésére: „Amennyiben izraeli részről bármilyen formában támadás érne bennünket pl. a szocialista országok az Eichmann-ügyből politikumot csinálnak, német kérdést, s felhasználják az NSZK elleni támadásra – mivel ilyenre számíthatunk – úgy ebben az esetben nyilvánosságra hozzuk a Kasztner-féle anyagot, mely leleplezi a cionisták embervásárát. Ezzel egyébként a per folyamán is manipulálhatunk a tárgyalás menetének alakulásától függően.” Esztergályos tervezte még az összes lényeges dokumentumot tartalmazó dokumentációgyűjtemény megjelentetését is, ami végül nem valósult meg. Tervének egyetlen lépése, ami nem a történeti dokumentációval volt kapcsolatos, egy megfigyelő kiküldése volt a jeruzsálemi perre, aki hivatalosan a NÜB-öt képviselte.¹¹⁶

A BM-től kapott dokumentációk közül a KÜM Sajtóosztálya kiválogatta a sajtókonferenciákra szánt anyagokat, felhasználásukat engedélyeztették a BM-mel, majd a NÜB rendelkezésére bocsátották. Hollós Ervin, a belső elhárítási osztály vezetője jelentéséből tudjuk,¹¹⁷ hogy a sajtókampányhoz a KÜM az Eichmann-dokumentáció 4+1 kötetéből és a továbbiakban ősszel összeállított két kötetből válogatott, illetve felhasznált terhelő anyagokat a *Háborús bűnösök* című gyűjtés II. és III. dossziéjából is.¹¹⁸ Az első sajtókonferenciát Budapesten tartották a Magyar Partizán Szövetség (ennek tagozata volt a NÜB) székházában 1961. március 25-én.¹¹⁹ Az eseményen Ránki György történész összefoglalta Eichmann magyarországi tevékenységét, majd történeti dokumentumok fotokópiáit mutatták be, végül Gáti Oszkár, a NÜB

¹¹⁶ Betlen Oszkárra tett javaslatát maga a külügyminiszter közvetítette a párt felé, azonban az MSZMP Titkársága azt nem hagyta jóvá. Végül Péner Imréné utazott ki Jeruzsálembe: Beszámolóját lásd MNL OL XXVIII-M-21, 1. állag, 1961. 4. ó. e.

¹¹⁷ Hollós Ervin r. alezr. osztályvezető (BM II/5) jelentése (1961. március 10.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/10-1961 (13. d.).

¹¹⁸ A KÜM listáját a felhasználni kívánt dokumentumokról lásd MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-sz. n. „Eichmann-per” (13. d.).

¹¹⁹ Esztergályos Ferenc feljegyzése az Eichmann-ügyben tartandó sajtóértekezlet tárgyában (1961. március 17.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-Eichmann-per (13. d.).

titkára elmondta, hogy a tárgyalás előkészítéséhez „terjedelmes dokumentum-anyaggal” járultak hozzá.

A NÜB sajtókonferencia anyagát küldték ki Athén, Belgrád, Berlin, Bern, Bécs, Brüsszel, Hága, London, Oslo, Párizs, Róma, Tel-Aviv és Varsó magyar külképviseleteinek, ahol sajtókonferenciákon mutatták be azokat rendszerint nagy számban megjelent újságíró előtt. Ránki előadásán kívül Lévai kéziratának *Zárszója* is fontos alapanyag volt,¹²⁰ így az ezekben megfogalmazott gondolatok több száz újságíró közvetítésével viszonylag széles, nem kis részben nyugati közönséghez juthattak el. A KÜM Sajtóosztály szerint a sajtókampány „eredményes politikai munka” volt, széles körű nemzetközi visszhangot keltett. Úgy értékelték, „sikerült a problémát kiszélesíteni és olyan keretet adni az antifasiszta harcnak, az NSZK-val kapcsolatos propagandamunkának, amelyben rendkívül élesen körvonalazódott ki az NSZK-nak a prominens fasisztákat mentő politikája”. A kezdeményező és offenzív fellépés pedig „a náciizmus maradványaival szemben védekező álláspont-ra kényszerít[ette] az NSZK hivatalos köreit”.¹²¹

Dr. Ránki György bevezetője

Ezt írta Esztergályos a szerző és cím nélküli tizenhét oldalas gépírásos szöveg fölé, amelyet a történettudományok kandidátusa, az MTA Történettudományi Intézetének vezető kutatója, friss Kossuth-díjas történész írt, feltehetően a NÜB sajtótájékoztató alkalmára.¹²² Előadásában Ránki a fasiszmus fogalmi keretében és a német birodalmi hódítás részeként tárgyalja Eichmann tevékenységét Magyarországon, ahol, szögezi le, különösen nagy-

¹²⁰ Esztergályos tudatta Reinerttel, hogy a sajtókonferencián kimutatást is közölnek az NSZK-ban ma is pozícióban lévő volt háborús és náci bűnösökről. „Az alap ehhez az a lista, amit a Lévai anyagából már ismerünk.” Auszug aus einem Vermerk über ein Gespräch des Gen. Reinert mit dem Gen. Esztergályos im Ungarischen Ausssenministerium am 28. 2. und 3. März 1961. MfAA A9.142.

¹²¹ Az Eichmann-üggyel kapcsolatban tartott követségi sajtókonferenciák (1961. május 2.) MNL OL M-KS 288. f. 32/1961/12. ö. e. 1–5.

¹²² MNL OL XIX-J-1-k Vegyes, 1945–1964, 152. doboz.

számú áldozatot követelt. Világosan kell látnunk, írja, hogy „Eichmann csak egyik láncszeme volt a fasiszta Németország apparátusának, a tevékenysége – a magyarországi zsidó vallású lakosság deportálása is csupán egyik láncszemét képezte azoknak a gazdasági és politikai terveknek, amelyekben a fasiszta Németország hazánk gazdasági és politikai alávetését, kifosztását célozta. Eichmann magyarországi tevékenységéről, a magyarországi zsidóság tragédiájáról csak akkor kaphatunk helyes képet, ha a német fasizmus egész magyarországi politikájába beágyazva vizsgáljuk azt” (1. o.).

A német fasizmus hazai történetét Hitler hatalomra jutásával kezdi, hangsúlyozva, hogy bár a „gazdasági nehézségekkel küszködő és revíziós terveket kovácsoló magyar uralkodó osztályok” bennük látták legfőbb támaszukat, Hitlerék nem együttműködni akartak. „Céljuk Kelet- és Délkelet-Európa – így Magyarország – gazdasági és politikai leigázása volt.” (1. o.) Ezt tervszerű gazdasági és politikai behatolással érték el, hogy e térség gazdasági, politikai, majd katonai erőforrásait a német birodalmi érdekeknek rendeljék alá. „A fasiszta hitleri Németország saját »életterébe« sorolja be a kelet- és délkelet-európai országokat, s ezen belül Magyarországot. A magyar »szövetséges« számára tehát az árupiac, a mezőgazdasági termék- és nyersanyagszállító gyarmati szerepet szánták az »Új Európában.«” (7. o.) A Szovjetunió elleni hadjárat Ránki szerint annyiban hozott változást, hogy bár a német vezetés fenntartotta az ország „gyarmati jellegű alárendelésére” vonatkozó elgondolásait, kénytelen volt időlegesen lehetővé tenni a magyar hadiipar bizonyos fejlesztését. Ennek ára ugyanakkor a német tőke fokozódó térhódítása, a birodalomnak végzett és soha ki nem fizetett „bérmunka”, illetve a hazai infláció volt. Ránki gazdaságtörténeti adatokkal bizonyítja Magyarország növekvő függését és ebből következő súlyosbodó kiszolgáltatottságát a német háborús birodalmi érdekeknek.

Elbeszélésében a német megszállás csupán fokozati különbséget jelent az egyre súlyosbodó birodalmi függés folyamatában, amit Ránki a háborúból való magyar kiugrás megelőzésével és a Vörös Hadsereg közeledése miatti stratégiai helyzettel indokol. A magyar szuverenitás e nyílt megsértésének (bábkormány

alakításának) négy célkitűzését tárgyalja. Politikai célként „megkezdődött Magyarországon nemcsak a zsidók, nemcsak az antifasiszta baloldali elemek üldözése, de még a Horthy rendszerhez hű, konzervatív politikusok meghurcoltatása is” (11. o.). Katonai célkitűzés a magyar katonák toborzása volt, ahogy a gazdaságban is totális mozgósítás történt. Végül, „[a]z ország német megszállásával együtt megkezdődött a magyarországi zsidó vallású lakosság legkíméletlenebb üldöztetése” (12. o.). Ránki ezt követően ismerteti a gyűjtőtáborokba tömörítés, a deportálásokat, majd „az ország gazdasági kifosztásának tetőpontjaként” a „nyilas rémuralom apokalipszisának” történetét. Megállapítja, hogy Eichmann „több mint 550 ezer magyarországi zsidó deportálásáért felelős, akik közül több mint 400 ezer életét vesztette a koncentrációs táborokban. Eichmann személyében tehát Magyarország joggal vádolhatja a világ egyik legszörnyűbb tömeggyilkosát” (17. o.).

Befejezésül a történész megindokolja, miért látta szükségesnek felidézni „mindazt a szenvedéseket, melyeket a német fasizmus Magyarországra zúdított”: „tettük ezt azért, hogy az Eichmann ügy kapcsán ismét felhívjuk a világ figyelmét, ne engedjék meg többé, hogy a világ bármely részén újból hatalomra kerüljenek a fasizmus erői, akadályozzák meg, hogy a történelem folyamán bármikor újból garázdálkodhassanak az Eichmann-féle tömeggyilkosok” (17. o.).

Lévai Jeruzsálemben

Bár Lévai nyomdából frissen kikerült kötetét megküldték a bécsi nagykövetségnek, ahol a nemzetközi sajtókongresszuson szét is osztották a megjelentek között, a voltaképpeni könyvbemutatóra a berlini magyar nagykövetség nemzetközi sajtókonferenciáján került sor április 27-én. A keletnémet külügy és az ADE munkatársai a tárgyi tévedések lektorálásánál jóval mélyrehatóbb változtatásokat hajtottak végre a kéziratban. A három nyelven megjelent, *Eichmann Magyarországon* címet viselő kiadványt úgy módosították, hogy belesimuljon a Nácikamarilla-akcióba, külö-

nösen a Globke kriminalizálását célzó törekvésekbe.¹²³ Paradox módon a hidegháborús küzdelmek, amelyek Lévai munkájának megjelenését lehetővé tették, jelentősen befolyásolták a könyv fogadtatását. Míg a KÜM sajtóosztálya elismerő módon külön kiemelte a berlini bemutatót, addig az NSZK hatóságok megtiltották a könyv terjesztését.¹²⁴ Ráadásul a magyar érdeklődésre az NDK külügyminisztériuma közölte, hogy nem kívánják beszerezni a könyvet, mivel „nincs különösebb érdeklődés a brosúra iránt”, az országban kapható éppen elég írás Eichmannról.¹²⁵ Izraelben a perről napi szinten tudósító Schön Dezső magyar újságíró elképedve fogadta a könyvet: „Ismerjük Lévai Jenő munkáit, a *Fekete könyvtől* a legutóbbi cikksorozatáig. Éppen ezért nem akartunk hinni a szemünknek: Ebből a könyvből ugyanis az derül ki, hogy a 600 000 magyar zsidó mártírháláláért nem Adolf Eichmann, a jeruzsálemi per vádlottját, hanem egy bizonyos Dr. Hans Globke-t terheli a felelősség.”¹²⁶

1961. május 20-án Esztergályos ismét szorgalmazta, hogy Lévai utazhasson el Jeruzsálembe a per magyarországi eseményekkel foglalkozó időszakára, hogy tarthasson sajtókonferenciát, amennyiben „Brand és társai nagyon agresszív módon lépnek fel”.¹²⁷ Lévai június 6-án érkezett meg Jeruzsálembe, ahol kapcsolatba lépett nemcsak a Jad Vasem vezetőjével, hanem az ügyészség képviselőivel is. A követségnek azt állította, hogy az államügyész megkérte, nézze át a vád által előadott bizonyítékokat, és mondjon azokról véleményt, mire mintegy százötven pontat-

¹²³ Lásd részletesen Máté ZOMBORY: Historical Documentation. I. m. Lévai szerepéről a Globke-ellenes kampányban lásd Jasmin SÖHNER–Máté ZOMBORY: Accusing Hans Globke, 1960–1963: Agency and the Iron Curtain. In: Eric LE BOURHIS–Irina TCHERNEVA–Vanessa VOISIN (eds.): *Seeking Accountability for Nazi and War Crimes in East and Central Europe: A People’s Justice?*. Rochester UP. (Megjelenés alatt.)

¹²⁴ Nyugat-Németországban elkobozták az „Eichmann-Magyarországon” c. könyvet. *Népszabadság*, 1961. június 7.

¹²⁵ Peschke (2. Europäische Abteilung Sektion Ungarn) Reinertnek (budapesti NDK követség) (1961. május 15.) Betr.: Erwerb der Broschüre 'Eichmann in Ungarn'. MfAA A 9.142.

¹²⁶ SCHÖN Dezső: *A jeruzsálemi per*. Új-Kelet, Tel Aviv, 1962. 273.

¹²⁷ Feljegyzés az Eichmann-perrel kapcsolatos további lépésekről (1961. május 20.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/30-1961 (13. d.)

lanságot talált. Gideon Hausner legfőbb államügyész június 20-án tanúként akarta beidézni a tárgyaláson, sikertelenül. Nagy feltűnést keltett azon bejelentése, hogy Izraelbe utazása során nyoma veszett a vádhatóságnak szánt történeti dokumentumokkal teli bőröndjének.¹²⁸ A június 25-i követségi beszámoló szerint addig három előadást tartott a perrel kapcsolatban; a július 4-i szerint pedig elhagyta Izraelt.¹²⁹

Következtetések

A pártállam szempontjából az Eichmann elfogása és bíróság elé állítása körüli nemzetközi ügy nem volt kitüntetett fontosságú, ahogyan azt ma várnánk. A Politikai Bizottság két év alatt összesen két ízben foglalkozott az ügygel, de érdemben csak egyetlenegyszer, 1960 júniusában. A perrel összefüggésben végzett történeti dokumentáció ehhez képest széles körű és alapos volt, több szereplő több hullámban végezte. Az anyaggyűjtés egyik indoka tagadhatatlanul a hidegháborús potenciál, az NSZK elleni ideológiai küzdelem volt. Ugyanakkor a több szálon futó és különféle szereplőket megmozgató történeti dokumentációt nem lehet maradéktalanul az ideológiai tényezőkre visszavezetni.

A történeti tudatosságban bekövetkező fordulat, amelyet hagyományosan a jeruzsálemi perhez szoktak kötni, már az ötvenes évek közepén-végén bekövetkezett olyan tényezők összetett együttthatása révén, mint a háború végének tízéves évfordulója, az NSZK integrálódása a nyugati szövetségi rendszerbe, a különféle kárpótlási ügyek, az izraeli „Kasztner-per”, különféle dokumentumkötetek megjelenése és nem utolsósorban a Fritz Bauer vezette tartományi főügyészség tevékenysége. Az Eichmann-ügygel kapcsolatos magyar történeti dokumentáció mindhárom kulcsintézménye már 1960 májusát jóval megelőzően kiterjedt kutatómunkát végzett a vádlott tevékenységével kapcsolatban a

¹²⁸ Lévai Jenő fontos okmányai eltűntek Budapest és Ludd között. *Új Kelet*, 1961. június 21.

¹²⁹ Követségi összefoglaló az Eichmann-perről (1961. június 25.; 1961. július 4.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/39-1961 (13. d.).

frankfurti eljárással összefüggésben. Az is jól látszik, hogy a magyar külügyi stratégia elveit középszinten dolgozták ki, ahogy a stratégiában egyre nagyobb szereppel bíró anyaggyűjtést is itt irányították. Mire az Eichmann-ügy a PB elé került, a vádlott elleni, potenciálisan leleplező bizonyítékok gyűjtése már javában zajlott, meghatározott alapelvek szerint. Végül egyértelmű az is, hogy a magyar pártállami szereplőket nem a holokauszt vagy a zsidósággal szemben elkövetett bűnök elhallgatása motiválta, hanem az, hogy a fasizmus és annak jelenkori képviselői kerüljenek a vádlottak padjára, és ezáltal gyengüljön az NSZK nemzetközi pozíciója. A korabeli szereplők szemszögéből nézve tehát az Eichmann-ügy holokausztemlékezeti megközelítése kétszeresen is félrevezető, hiszen éppen azzal szemben léptek fel, hogy az ügy a múltra és a zsidó népiirtásra „szűküljön le”, miközben az 1944–1945-ös zsidóüldözések központi szerepet játszottak a dokumentációban.

Ennek belátásához elengedhetetlen az antifasizmus fogalmának revideálása, amihez jelen tanulmány is igyekezett hozzájárulni. Érdemes ezzel kapcsolatban összevetni a KÜM összefogta külügyi stratégia különféle szövegeit: a BM összefoglaló jelentését, Lévai kéziratát és Ránki bevezetőjét. Ezek antifasizista megközelítéseik okán feltűnően hasonlítanak egymásra. Legfőbb értelmezési kategóriájuk a fasizmus, amelyben a zsidóellenes atrocitások története legitim és explicit jelentőséget kap. A BM jelentése önmagában nélkülözi az elméleti vagy akár az ideológiai kontextust, ezt a KÜM biztosította a belügy anyagai számára. Az elsődleges cél a per hatókörének kiterjesztésén túl a hidegháborús ellenfelek lejáratása volt. Az ügy sajátosságaiból, azaz Eichmann tényleges háborús szerepéből fakadóan ez csak korlátozottan sikerült. Lévai és Ránki számára a fasizmus elméleti fogalom (is) volt. Míg előbbi a fasizmuson belül az antiszemitizmusra helyezi a hangsúlyt, utóbbi amellett érvel, hogy a zsidóüldözések magyarázatakor nem lehet eltekinteni a német birodalmi hódítás gazdasági, politikai és katonai aspektusaitól.

A rendőr, az újságíró és a történész olvasatai ugyanakkor lényeges pontokon különböznek egymástól, ami rámutat a (baloldali) antifasizmus polifóniájára. Míg a BM/KÜM számára az ideológiai küzdelem elsődleges, noha nem kizárólagos szereppel

bírt, Lévai és Ránki munkájában nem játszott döntő szerepet. Ránki álláspontja leginkább talán ismeretelméletinek nevezhető, amennyiben a történeti múlt hiteles elméleti magyarázatához kíván hozzájárulni. Lévai számára pedig erkölcsi-jogi kérdés a zsidóüldözések büntetlen felelősei elleni fellépés, ha lehet, bírósági ítélettel, de legalább a közfelháborodás révén.